

İçindekiler Tablosu

A. "Kuşan" Adı	1
1. "Kuşan" Adının Görüldüğü Kaynaklar	2
A. Kitabelerde.....	2
B. Paralarda	2
C. Sasanî Devri Kaynaklarında	3
D. Çin Kaynaklarında	3
E. Ermeni Kaynaklarında	4
F. Uygur Devri Metinlerinde.....	4
G. İslâm Kaynaklarında	4
2. "Kuşan" Adının Mânâsı	5
B. Kuşanların Milliyeti Meselesi	7
1. Türk Menşei Görüşü	8
2. Mongoloid Menşei Görüşü.....	12
3. İran Menşei Görüşü.....	13
Dipnotlar	23
Kaynaklar	35

Yrd. Doç. Dr. Mehmet TEZCAN

Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

KUŞANLARIN MENŞEİ

"Yaptığı çalışmalarla gerek Türk, gerekse Kuşan tarihi ve medeniyetine ölümsüz yardımlarda bulunan Prof. Dr. Robert Göbl'ün aziz hatırasına..."

Gerek Çin gerekse klasik Batı kaynaklarının müşterek ifadelerine göre, M.Ö. II. yüzyılın ikinci yarısında, Batı kaynaklarında Sogdiana ve Bactria, Çin kaynaklarında ise Ta Hsia adı ile adlandırılan bölgelerin göçebe kabileler tarafından istilası neticesi, burada M.Ö. III. yüzyılın ortalarına doğru kurulmuş bulunan Bactria Grek Krallığı sükût bulmuş ve onun yerine, M.S. I. yüzyıldan itibaren yerli kayıtlarda "Kuşan" adıyla geçen, ancak Çinlilerin "Ta Yüeh-chih" demeye devam ettikleri bir devlet ortaya çıkmıştır. Bilindiği üzere Yüeh-chihlar, M.Ö. III. yüzyılın sonlarından beri Çin'in batısındaki Kansu bölgesinde otururken, kuzey komşuları Hsiung-nuların (Hun) baskısı neticesi yurtlarını terk etmek zorunda kalmışlar, batıya doğru uzun bir yolculuktan ve bazı Çin kayıtlarına göre, yolları üzerindeki Vusun ve Sai/Saka gibi bazı kavimlerle epeyce mücadele ettikten sonra geldikleri bu yeni bölgede Kuşan devletini kurmuşlardır.¹ Bu devletin kurucusu da Çin kayıtlarına göre, Ch'iu-chiu-k'i,² sikke ve kitabelerden anlaşıldığına göre ise, Kujula Kadphises'tir. Kujula, kendi sikke ve kitabelerinde "Kuşan" yabgusu (hsi-hou) diye de anılıyordu. Çinliler, komşu devletlerin "Kuei-shuang" olarak isimlendirdikleri bu yeni devlete, onların "eski isimlerinden dolayı", Ta Yüeh-chih demeyi sürdürmekle beraber, gerçekte yeni ortaya çıkan bu devletin kurucularının Yüeh-chihlar olup olmadığı hususunda tereddütlü birçok nokta mevcuttur. Ancak, ilim âleminde, "Kuşan" ismiyle anılan bu yeni teşekkülün "Yüeh-chih" adıyla ve menşeiyle açıklanması hâlâ devam etmektedir. Bu bakımdan, "Kuşan" adı ve "Kuşan"ların menşei hususu, çok sayıda epigrafik, arkeolojik ve nispeten az olan tarihî, linguistik bilgilere rağmen yine de muğlaklığını sürdürmektedir.

A. "Kuşan" Adı

"Kuşan" veya buna benzer bazı tabirler, Kuşan'ların sikke, kitabe gibi resmî vesikalarında olduğu kadar, komşu devletlerin kayıtlarında, Çin kroniklerinde de yer almaktadır.

1. "Kuşan" Adının Görüldüğü Kaynaklar

A. Kitabelerde

"Kuşan" adıyla alakalı bulunan ve muhtemelen onun asıl şekli olan "Kusana" terimi, Kuşanlar devletinin M.S. I.-II. yüzyıla ait kitabelerinde görülmektedir. Bu kitabeler, Brahmî ve Kharosthî olmak üzere iki dilde kayda geçirilmiş olup, Kharosthîcede uzun sesler olmamakla beraber, Brahmî kitabeleri uzun sesleri de gösterdiği için daha güvenilir kabul edilmektedir.

Kuşanlara ait Brahmî kitabelerinde "Kuşan" adı, "Kusâna" şeklinde geçmektedir. Meselâ, Vema Taksuma'dan bahseden bir kayıta, "Kusâna-putro" (Kuşana-oğlu) tabiri görülmektedir.³ Aynı şekil, muhtemelen Vâşişka ile aynileştirilen bir Kuşan hükümdarının kitabesinde de "Vasakusâna" şeklinde görülüyor.⁴

Kuşanların gerek kitabelerinde, gerekse sikkelerinde sıklıkla kullandıkları Kharosthî yazılı kayıtlarda ise "Kuşan" adı, "Guşana"⁵ ve "Khusana"⁶ şekillerinde olduğu kadar, "KusâAa", "Kosano"⁷ şekillerinde, ama uzun sesler gösterilmeden verilmektedir.

B. Paralarda

KUŞANLARIN MENŞEİ

İlk olarak Kujula Kadphises ve "Heraios"un sikkelerinde görülen "Kuşan" adıyla alakalı bazı şekiller göze çarpmakta olup, bunlar Grek ve Kharosthî harfleriyle verilmektedir. "Kuşan" ismi, Grekçe olarak, Korranou, Korsnaou/Korsano/Kosano, Korsna, Horansu, Korano/Koşano şekillerinde olup,⁸ ilk defa Kaniska I. zamanında hususî bir ses/işaret geliştirilmek suretiyle bu kelimenin Koşana/Koşano olarak okunması gerektiği ortaya koyulmuştur.⁹

Sikkelerde yer alan Kharosthîce şekillerinde ise bu isim, "Khusana" ve "KusâAa" olarak görülmektedir.¹⁰

C. Sasanî Devri Kaynaklarında

"Kuşan" adı, Brahmî kitabelerindeki gibi, sadece "Sasanî-Kuşan" sikkelerinde görülen: Eski İran diliyle "RB' kw{ 'n (Rabbâ Kuşân)" ve "kw{ 'n MLK (Kuşân meliki)" ibarelerinde görüldüğü üzere, "Kuşân" şeklinde ve ikinci hecesi uzun olarak görülür.¹¹ Sasanî Hükümdarı Şahpur I.'in Nakş-i Rüstem'deki M.S. 262 tarihli olan Ka'be-i Zerdüş kitabesinde¹² "Kwşnhştr" (Kuşanşahr),¹³ Grekçe rivayetinde ise Kousenon veya Koussenon isimleri geçmektedir.¹⁴ Burada açıkça, muhtemelen 245 ila 248 tarihleri arasında¹⁵ "Peşkur'a (Puruşapura, Peşaver)kadar ve Kâş (Keş, veya Kâşgar?), Soğd ve Çâç (Taşkent) sınırlarına kadar olan Kuşanşahr"ın itaat altına alındığından bahsedilmektedir.¹⁶ Sasanî hükümdarı Şahpur I.in küçük oğlu Narseh (293-303) zamanına ait olan Paykuli kitabesinde¹⁷ ise müstakil ülkeler sayılırken en başta "kwşn MLKA" (Kuşan meliki) tabiri geçmekte ve bu kralın, Sasanî taht mücadelesinde kendisine destek olduğu belirtilmektedir.¹⁸ M.S. tahminen 224-270 tarihleri arasında Kuşan Hükümdarları Vasişka ve Kanişka III.'ün saltanatları zamanında Sasanîlerin, "Kuşanşahr" ülkesini M.S. 262 veya 281 tarihlerine doğru Peşkur'a (Peşaver) kadar kendilerine tamamen bağlamalarından¹⁹ sonra "Kuşan-Sasanî" ve "Sasanî- Kuşan"²⁰ ismi verilen sikkelerinde²¹ Ohrmazd I., Wahr#m, Kaw#d, Ardac{Or ve P@rnz gibi Kuşanşahr valilerinin²² unvanlarında "Kuşânşâh", "wuzurg Kuşânşâh", bazan da "Kuşânşâhânşâh" şekli görülmektedir.²³ Sasanîlerden ilk bu unvanı kullanan kişinin Ardac{Or (Erdeşir, tahminen 270- 285) olduğu görülüyor.²⁴ Sasanî hükümdarı Şahpur II'nin 379 yılında ölümünden sonra "Kuşânşâh" Kionit ve Kidarit'ler arasında paylaşılmıştır.²⁵ Sasanî idarecilerinden en son olarak bu unvanı, Göbl'e göre, Wahram IV. zamanında (388-389) Ohrmazd (II.) "Kûşânşâh" kullanmıştır.²⁶ Sasanîlerin bu işgali, Kuşanlarda M.S. 232/233 tarihinden başlatılan yeni bir takvimin (Sasanî Kuşanşahlar Takvimi) de başlangıcını oluşturmuş görünüyor;²⁷ Pakistan'da bulunan Tohi (vadisi) kitabelerinden²⁸ birisi bu takvime göre tarihlidir.²⁹

D. Çin Kaynaklarında

Çin kaynaklarında, kurulan beş Ta Yüeh-chih hsi-hou'lukları (yabgu) vesilesiyle CHS 96 A ve HHS 88'e (118) görülen "kuei-shuang" isminin de "Kuşan" adının transkripsiyonu olduğu bilginlerce kabul edilmektedir.³⁰ E.G.Pulleyblank'ın, Çin kaynaklarından SC 123'te Ta-yüan vesilesiyle geçen Kuei-shan kelimesinin de Kuei-shuang ile bir alakası olduğu şeklindeki görüşü, henüz iyice açıklığa kavuşmamıştır.³¹

Çin kaynaklarından, VII. yüzyılın ilk yarısında T'u-huo-lo (Toharistan) ülkesini gezen Çinli Budist hacı Hsüan Tsang'da da Ch'iu-shuang-ni-chia adı mevcuttur ki,³² bunun sonraki devir kaynaklarında TS'da da geçen Chiu-shuang-ni-chia ve keza Kuei-shuang-ni ile aynı olduğu, mevcut topografik bilgilere nazaran Semerkand ile Buhara arasında bir yere yerleştirilen mahal ile aynileştirilebileceği görüşü kabul görmüştür.³³

KUŞANLARIN MENŞEİ

Çin kaynaklarından bazılarında görülen Chü-sha, Ch'iu-tzu (Kuça) ve hatta Kao-chang gibi isimlerin de Kuşan ile ilgili olduğu bir zamanlar ileri sürülmüş olmakla beraber, bu görüş, temelde "Kusâna" isminin "Kuşa" adının çekilmiş hali olduğu görüşüne dayanır ki, bu görüş, kelimenin orijinalinin, "Kusâna", tasrifli halinin ise "Kusâna" olduğu artık gösterildiği için geçerliliğini bugün yitirmiş gibidir.³⁴

Kuei-shuang kelimesinin tercümesinin³⁵ "Kuşan" adı ile bir irtibatının ise görülemeyeceği zaten ifade edilmiştir.³⁶

E. Ermeni Kaynaklarında

M.S. IV. ve V. yüzyıla ait hadiseleri kaydederken Phaustos Byzantios, Elişe Vardapet, Agathangelos, Sebeos ve Lazar Parpetsi gibi Ermeni kaynakları, Kuşanlar hakkında bilgi vermektedir.³⁷ Bunlardan V. yüzyılın ilk yarısı tarihçisi olan Phaustos, IV. yüzyılın ikinci yarısında, Kuşanların Bactra'da (Belh) oturan büyük "Arşakuni" kralının, Sasanî Hükümdarı Şapuh'a (Şahpur II., 309-379) karşı giriştiği savaşlardan bahsetmektedir.³⁸ 500 yıllarına tarihlendirilen Lazar ve VI. yüzyılın sonundan öncesine ait Elişe, Hunların da "Kuşank" isimlendirildiklerini kaydeder.³⁹ Yine, M.S. V. yüzyıla kadar İran ve İran'ın doğusundaki hadiselerin anlatıldığı, ancak VIII. yüzyıla ait olan diğer bir Ermeni kaynağı Moses Khorenatsi'nin eserinde, Ermeni soy kütüğünden ve İran'daki Sasanî Sülalesi'nin kurucusu Erdeşir I.'in (Erdeşir I. Papakan, 226-244) faaliyetlerinden bahsedilirken, "Kuşank"ların ülkesi ve savaşçılıkları; isyan çıkaran Ermeni'lerin kralı Hosrov'un, Sasanî Hükümdarı

Artaşir zamanında Sasanilerle mücadele ederken Kuşan Hükümdarı Vehsacan'a (Vasudeva) 244-249 tarihleri arasında elçilik heyeti göndermesi ve Sasanî-Kuşan savaşları hakkında bilgi verilmektedir (II/2, 67, 74).⁴⁰ 460 yılına doğru meydana getirilen Agathangelos'un eserinde de Kuşan'lardan, Hosrov'un müttefikleri diye bahsedilir.⁴¹ VII. yüzyıl sonuna ait Sebeos ise bu dönemdeki olayları anlatırken, Hosrov II. Parvez'in (590-628) düşmanları olarak Eftalitlerin değil de Kuşanların ismini vermektedir.⁴² Fakat Ermeni kaynaklarında zikredilen Kuşanlar, zaman zaman Kafkas Hunları karşılığı kullanılmaktadır.⁴³

F. Uygur Devri Metinlerinde

Vaktiyle F. W. K. Müller'in bazı Uygur el yazmalarında zikredilen Kuisan/Küsen ismini Çincedeki Kuei-shuang yani KusâAa'ya atfetmesi⁴⁴ teorisine dayanan bu çabalar, Küsen'in Kuça şehrinin diğer bir ismi olarak kabul edilmesi,⁴⁵ "wkw Kwys'n (oku Küsen)" dili tabirinin de Kuça dili olduğunun tespiti ile Küsen'in Kuei-shuang yani KusâAa ile değil, Kuça ile alakalı olduğu anlaşılmıştır.⁴⁶ Bununla ilgili olarak yine Uygur metinlerinden getirilen "Tört Küsen ulusu" tabiri de Kuça bölgesinde tesbit edilmiştir ve Kuça ile ilgilidir.⁴⁷

G. İslâm Kaynaklarında

Bazı İslâmî devir kaynaklarında ve sikkelerinde "Kuşânşâh" tabiri geçmekte olup, ilk defa Baron A. von Stael-Holstein, bunun Kuşan'larla alâkasına işaret ederek Çin kaynaklarındaki "Kuei-shuang wang" ile bunu birleştirmiştir.⁴⁸ M.S. VIII. yüzyıldan itibaren İslâm kaynakları, Maverâün nehir/Sogdiana bölgesinde, Buhara havzasında Kuteybe bin Müslim'in faaliyette bulunduğu aristokrat zümreden genellikle Kuşan ve Kuşan asılladeleri olarak bahsederler.⁴⁹ Tabiatıyla bu devirde Kuşanlar, artık tarih sahnesinden çekilmişlerdi

KUŞANLARIN MENŞEİ

ve bu, eski an'anelerin bir uzantısıydı. Ancak, yine aynı İslâm kaynakları, IX. yüzyılda Maverâünnehir/Soğd bölgesini zikrederken, ûÖ"TZ; 4tÖ"TZ "Kuşaniyye" adlı bir şehirden bahsederler.⁵⁰ Genellikle Keşâniyye şeklinde harekelenmekle beraber, bu kelimenin "Küşâniyye" olduğu otoritelerce kabul edilmektedir.

İslâm kaynaklarına göre Soğd'da iki tane Kuşâniyye olduğu anlaşılmaktadır: Bunlardan biri, Zerefşan havzasında bugünkü Kette-Korgan bölgesinde, diğeri ise Kaşka-derya'da Keş, bugünkü Şehrisebz olan Kuşaniyye idi.⁵¹ Kuşâniyye şehri, İslâm kaynaklarıncı, Soğd'un en kalabalık şehri olarak tasvir edilmekte ve Semerkand'a 12 fersah uzaklıkta olduğu kaydedilmektedir.⁵² Barthold bunun, Zerefşan ırmağı kuzeyinde, Kette-Korgan yakınlarında olduğunu belirtmektedir.⁵³ İbn Hordadbih'te de "Kuşâniyye" şeklinde verilen şehir, arkeolojik araştırmalara göre, Akderya ile Karaderya ırmakları kavşağından 12-15 km. doğuda bulunuyordu.⁵⁴ Bazı bilginlere göre, Fergana bölgesinde bulunan Kasan şehri de bölgede bir diğeri "Kuşaniyye" şehrinin bulunduğunu göstermektedir.⁵⁵

İslâm kaynaklarının verdiği bu Kuşâniyye'nin, Ta Yüeh-chihlar Sogdiana bölgesine geldiklerinde kendilerine başkentlik yaptığı ve bu ismi de o zaman aldığı bazı bilginlerce ileri sürülmektedir.

Arkeolojik ve bilhassa nümizmatik deliller ve kurganlar bunu teyit edecek durumdadır. Meselâ, Buhara havzası ile Bişkent havzası kurganları karşılaştırıldığında, benzer birçok özellikler görülüyor. Ancak bunu teyit edecek Çin ve klasik Batı kayıtlarında açık deliller yoktur; bilhassa Chang Ch'ien'in verdiği Ta-yüan, Ta Hsia ve Ta Yüeh-chih tasvirleri, Yüeh-chihların Ta-yüan'dan sonra batıya değil, güneye ve güneybatıya gittiklerini göstermektedir. Kaldı ki Kuşanların kuzey sınırı hâlâ halledilmemiş bir konudur.⁵⁶ Harezmi, K'ang-chü ve Ta-yüan ile olduğu gibi, Sogdiana bölgesiyle de bunun bazı ortak özellikler taşıdığı, K'ang-chülerin beş beğliğinin muhtemelen burada kurulmuş olabileceği belirtiliyor. Ta Yüeh-chih'lar, güneye Ta Hsia'ya indikten sonra kuzeyde Chao-wu krallıkları teşekkül etmiştir ki, bunların Yüeh-chihlarla aynı soydan oldukları hususunda bazı tespitler de vardır. Bununla beraber, Kuşâniyye, Kuşanların kuruluş devresine değil, daha sonraki bir zamanına veya kendilerini Kuşan/Ta Yüeh-chih neslinden sayan K'ang-chü veya Harezmi sülalelerinden birine ait olmuş olabilir.

2. "Kuşan" Adının Mânâsı

"Kuşan" adı, yapılan araştırmalara göre, başlıca 4 anlamda kullanılmaktadır: 1. bir beyin/kralın adı olarak, 2. bir boy veya klânın adı olarak, 3. bir sülâle adı olarak ve, 4. sülâle hükümdarlarının şahsî lakabı veya ismi olarak.⁵⁷

"Kuşan" adını ilk olarak veren CHS 96 A, "Kuei-shuang" şeklinde ve bir beylik/yabguluk adı olarak zikretmektedir. Ta Yüeh-chihlar Bactria bölgesine geldiklerinde burada Bactria Grek Krallığı vardı. İki aşamada gerçekleşen bu istilâ hareketinde göçebeler, arkeolojik araştırmaların gösterdiğine göre, ilk aşamada Amu-Derya/Oxus kuzeyindeki bölgeyi yani Sogdiana'yı, Bactria'nın en doğu kısmındaki bölgeleri ve bu arada nehrin güneyinde, Bactria'nın ta uzak doğu köşesinde ve stratejik bir yerde bulunan Ay Hanum'u (Ptolemaios'un Eucratidia'sı) M.Ö. 145 yılına doğru⁵⁸ ve Eucratides'in saltanatının son dönemlerinde tamamen tahrip ettiler; M.Ö. 130 yılları civarında da Heliocles'in saltanatının sonlarına doğru Amu-Derya güneyinde ve Hindukuş'un kuzeyindeki topraklara saldırdılar;⁵⁹ her ne kadar güneyde küçük krallıklar halinde Grekler varlıklarını bir süre daha devam ettirdiyse de sonunda Bactria Grek Krallığı tedricen sona erdi.⁶⁰ Burada, Ta

KUŞANLARIN MENŞEİ

Hsia fethedilip Ta Yüeh-chih'lar güneye geçtikten sonra beş Yüeh-chih "hsi-hou"lukları (yabgu) kurulmuştu;⁶¹ bunlardan biri de "Kuşan" adıyla ilgili olan "Kuei-shuang" yabguluğu idi.⁶² Yüeh-chihlar bizim kabul ettiğimiz kronolojiye göre, M.Ö. 100 yıllarında nehri güneye doğru geçtiler.⁶³ Ch'iu-chiu-k'inin (Kujula Kadphises, M.Ö. tahminen 30-80)⁶⁴ ortaya çıkışı ise bu hadiseden 100 küsur yıl daha sonradır. Ch'iu-chiu-k'i, diğer dört hsi-hou (yabguluk) yani beyliği kendisine bağlayarak burada güçlü bir devlet kurdu. Komşuları ve bizzat kendileri "Kuei-shuang wang" (Kuşana kralı) diyorlarsa da Çinliler onlara, eski isimleri olan "Ta Yüeh-chih" olarak hitap etmeye devam etmişlerdir.⁶⁵ M.S. tahminen 50 yıllarına doğru da Hindukuş Dağlarını güneye doğru geçerek fetihlerine başladılar.⁶⁶ Zannımıza göre, eğer "Kuşan" kelimesi bizim kabul ettiğimiz gibi bir şahsın ismi ise, bu, bazı ciddi itirazlara da sebebiyet verecektir. "Kuşan" ismi, "HIAOY"⁶⁷ sikkelerini çıkarmanın ve Kujula Kadphises'in de şahıs ismi olduğuna göre, o halde M.Ö. 100 yılından (Kuei-shuang) M.S. takriben 25-30'lu bir kronolojiye göre aradan bir asırlık bir zaman geçmiştir. Bu durumda, M.Ö. 100 yılında Amu-Derya'yı güneye geçen ve M.S. 25-30'lu bir tarihte de Kuei-shuang beyliğine üstünlük sağlatarak diğer dört yabguluğu da itaat altına alan, aynı kişi olacaktır ki bu mümkün değil. "Kuşan"ın bir şahıs ismi olması teorisine haklılık payı vermeyen görüşlerin en sağlam delilleri tabiatıyla bu olacaktır.

"Kuşan" adının menşei ve anlamı konusunda ortaya atılan diğer bir görüş ise bunun "idare, yönetim" manasındaki "kuşa" ile, "kök, gövde, menşe" anlamına gelen "#na" kelimelerinin birleşmiş şekli yani "hükümdar sülalesine mensup" demek olduğu,⁶⁸ veya "kusa" kelimesine çokluk genitif eki "- na"nın eklenmesinden ibaret (Kuşa-na) olduğudur.⁶⁹ Hint kaynakları, Kuşanları genellikle bu isimle anmaktadır.⁷⁰

Bize göre, "Kuei-shuang" adı, yaklaşık olarak M.Ö. 100 yıllarında Amu-derya/Oxus/Wei ırmağını güneye geçerek içlerinde Kuei-shuang hsi-houluğunun da bulunduğu beş Yüeh-chih yabguluğunun kuruluşu ile değil, CHS 96 A'nın M.S. takriben 24 yılına kadar, hatta daha sonraki hadiseleri de ihtiva etmiş olabileceği düşünülürse, Ch'iu-chiu-k'i/Kujula Kadphises (?) veya "HIAOY" zamanındaki yabguluk ismi ile alakalı olmuş olmalıdır. Çin kaynağı, yabguluğun "Kuşan" adlı hsi-hou tarafından idare edilip, bilahare yine bu "Kuşan"ın adıyla Ta Yüeh-chih birliğinin sağlanmış olduğunu belirtiyor.

Kuşanların ilk yabgusu olan ve bizim Kujula Kadphises ile aynileştirdiğimiz "HIAOY"nın sikkeleri,⁷¹ Kuşanların Bactria'yı fethettikleri ilk dönemlerinde Bactria Grek kralları Eucratides (M.Ö. 171-145)⁷² ve Heliocles I.'in (M.Ö. 145-130)⁷³ paralarının taklitlerinden ibarettir.⁷⁴ Biz, gerek "HIAOY", gerekse Kujula Kadphises'in, Eucratides'in paralarını taklit ettikleri görüşündeyiz. Eucratides'in ve onun Kuşanlar tarafından yapılan taklitlerini mukayese ettiğimizde, "HIAOY" ve Kujula'nın paralarında görülen isim olan "Kuşan" adının, parayı çıkarmanın adı olduğu ortaya çıkar.⁷⁵

Eucratides'in gerek tetradrachma gerekse obollerindeki yazıları karşılaştırdığımızda:

Obverse (Önyüz): Basileos Megalou/Eukratidou (Büyük Kral'ın/Eucratides'in) ve, Basileos/Eukratidou (Kral'ın/Eucratides'in) yazıları görülür.⁷⁶

Reverse (Arkayüz): Kharosthi yazısı ile: Maharajasa/Evukratidesa (Büyük Kral'ın/Eucratides'in).⁷⁷

"HIAOY"nın, gümüş sikkelerini, yazı stili olarak, Eucratides'in değil de Heliocles'in sikkelerini taklit ederek çıkarmış olduğu kabul edilse bile durum yine aynıdır. Heliocles'in

KUŞANLARIN MENŞEİ

kendi gümüş sikkelerinde isim ve unvanları şu şekilde yer almaktadır:

I. tip: Önyüz: Kralın sağa dönük büstü; Arkayüz: Basileos Eliokleous Dikaiou (= Kral, Doğru/Dikaiou Heliocles'in).

II. tip: Önyüz: Grekçe olarak Basileos Dikaiou Eliokleous (Doğru kral Heliocles'in) yazısı; Kral'ın sağa dönük büstü; Arkayüz: Kharosthî yazısı ile Mâhârajâsa dhramikasa Heliyakrayasa (Dhramikasa/Doğru? Büyük Kral Heliocles'in).⁷⁸

"HIAOY"nun sikkelerinde ise gerek tetradrachma, gerekse obollerde durum şu şekildedir:

Turannountos Hiaou Korranou Sanaboy (Hüküm süren yabgu Kuşan Sanab?'in)⁷⁹ ve, Hiaiou/Hiaouo Korsanou/Korranou (Yabgu Kuşan'in).⁸⁰

"Kuşan" adının bir şahsın ismi olduğu, Azes Takvimi ile 122 ve 136 yıllarına tarihli olan Kharosthice Panjtar (maharayasa Guşanasa)⁸¹ ve Taksila (maharaja rajatiraja devaputra Kuşana)⁸² kitabelerinden, ayrıca Mat'taki Vima Taktu'ya ait Brahmice kitabedeki üçüncü örnekten (Kuşanaputro: Kuşan'ın oğlu) de anlaşılabilir.⁸³

"Kuşan" adı, Kuşan İmparatorluğu yıkıldıktan ve yerine başka hanedanlar kurulduktan sonra bile yeni gelenlere alem olmuş ve onlar tarafından da kullanılmıştır; bunların ise umumiyetle Kuşanlarla ve hele hele Yüeh-chih'lerle bir yakınlıkları bulunmuyordu.⁸⁴

B. Kuşanların Milliyeti Meselesi

Kuşanların milliyeti ve menşeleri, nereden geldikleri hususunda birbirinden oldukça farklı görüşler ileri sürüldü. Bilginlerin ekseriyeti onları bugün de olduğu gibi Çin kaynaklarındaki ifadelerle istinaden, Yüeh-chihlere (Yüechiler) bağlamaktadır. Bununla birlikte Yüeh-chihlerin batıya gelişi sırasında, yolda veya yeni yerleştikleri mıntikalarda bu göçebe gruplar içerisine başka grupların da karışmış olması, göçebelerin genel hususiyeti olduğu cihetle⁸⁵ Kuşanların da bu gruplardan birine mensup olabileceği, hatta onların, Yüeh-chihler gibi doğudan değil de, belki kuzey veya kuzeybatıdan gelmiş olabilecekları ifade edildi. Bactria'daki Beş Yüeh-chih "hsi-hou"luğu müessesesinin de aslen Yüeh-chih menşeli olmayıp daha önceden Bactria'da bulunduğu görüşü bazı bilginler tarafından ileri sürülmüştür.⁸⁶

Gerek Yüeh-chih, gerekse Kuşanlar münasebetiyle hemen şunu belirtmek gerekir ki Çin kaynakları, Yüeh-chih, İskit/Saka (Çin kaynaklarında geçtiği şekliyle: Sai veya Sai-wang, Sanskritçe metinlerde: Saka), Hsiung-nu ve Vusunlar hakkında bilgi verirken, bu göçebe kavimler arasındaki farklılıklara da temas ediyorlar.⁸⁷ Ancak bozkırdaki kavimler arasındaki farklılıklar, fizikî veya maddî olmaktan ziyade lengüistiktir; bunların maddî kültürleri ise, farklı dil grupları arasında bile kuvvetli benzerlikler gösterir. Kaldı ki şimdiye kadar yapılan arkeolojik araştırmalarda Yüeh-chih, Kuşan veya "Tohar" kültürü hakkında açıkça tespit edilmiş bir özellik ortaya konamamıştır.⁸⁸ 1978/79 sezonunda Afganistan'da şimdiki Şibergan yakınında bulunan Tilla-tepe'de V. Sarianidi başkanlığındaki Sovyet- Afgan arkeoloji heyeti, M.S. I. yüzyıla, yani Yüeh-chih veya Kuşanların erken dönemine ait kabul edilen altı mezar açmışlardır; bunlardan beşi kadınlara, sadece biri erkeğe aittir.⁸⁹ Buradan, prens ve prenseslere ait 20.000 parça ve çoğu altın olan zengin malzeme çıkmış⁹⁰ ise de bunlar, -onların göçebe oldukları dışında- etnik kimliklerini tespit etmekten uzaktır.⁹¹ Ancak Sarianidi, Tilla-tepe kurganlarındaki defin adetlerinin Sibir ve Altay

KUŞANLARIN MENŞEİ

Hunları'nınki ile benzerlik gösterdiğini ve Mongoloid izler taşıdığını, Amu-Derya kuzeyindeki Bişkent vadisinde bulunan ve Mongoloidliğin tamamen kaybolduğu tiplerden ise kesin bir şekilde ayrıldığını açık olarak ifade etmektedir.⁹² Yine son zamanlarda, Tunhuang yakınlarındaki bir sınır kalesi kazısında arkeologlar, Yüeh-chih elçilerine Çinlilerin yiyecek temin ettiklerine dair M.Ö. I. yüzyıl sonlarına ait yazılı bir belge bulmuşlardır.⁹³ Ancak bu belgenin, bölgeye yakın oturan Hsiao Yüeh-chihler (Küçük Yüeh-chih) ile mi yoksa "Ta Yüeh-chih"lar ile mi ilgili olduğu tam anlaşılamıyor; onların etnik kimliği konusu da aynı şekilde açıkta kalıyor. Yüeh-chih ve Orta Asya'daki diğer göçebe kavimlerin ırkî veya kültürel durumları Batıda yıllardır tartışıldı ve araştırıldı; ortaya çıkan durum, Xinru Liu'nun dediği gibi "ırk ilmi"nin beyhude olduğunu gösterdi. İnsanları bilhassa Orta Asya'da yaşayanları dillerine, derilerine, kemik ölçülerine, hatta modern teknoloji kullanılarak DNA'larına göre kategorize etmek, farklı dil gruplarındaki kişilerin ırkî menşelerini ortaya koymak bir mana ifade etmiyor.⁹⁴

Kuşanların menşei ile ilgili olarak, onların dil, ırk, antropolojik ve gerek tasvirlerde gerekse sikkelerindeki fizikî özelliklerine bakılarak başlıca beş görüş öne sürülmektedir: 1. Türk menşei, 2. Moğol menşei, 3. Tibet menşei, 4. Hint menşei, 5. İran menşei, 6. Saka/İskit menşei. Bunlardan Tibet ve Hint menşei görüşü fazla rağbet bulmadı. İskit görüşünü ortaya atan K. Enoki, Yüeh-chihleri İskit saydığı için,⁹⁵ onlardan inen Kuşanlar da doğal olarak İskit menşeli görünüyorlar. Biz burada İran ve Saka/İskit menşei görüşlerini birlikte mütalaa edeceğiz.

Kuşanlar, Bactria Grek Krallığı'nın göçebelere yıkılması hakkında Grek (Strabon) ve Latin (Pompeius Trogus) kaynaklarının verdikleri beş kabile/boydan (Asioi/Asii, Pasiano, Tocharoi/Tocari, Sacarauoi/Sacaraucae ve Sacai) Tochari (Tocharoi) ve Asiani (Asii) ile de irtibatlandırılmışlardır.⁹⁶ Kaynaklardaki bilgilere göre J. Marquart, Sacaraucae'lerin Bactria'yı, Asiani'lerin ise Sogdiana'yı işgal ettiklerini belirtmiştir.⁹⁷ Ancak, bu kaynaklarda ifade edilen "Asianiler Tochari'lerin hükümdarları oldular, Sacaraucaeler imha edildiler"⁹⁸ ifadesine dayanarak, Kuşanların Asiani'ler oldukları genel bir kabul görmüş ise de bu Asianilerin kimler oldukları ve nereden geldikleri hâlâ meçhuldür; hatta Asianiler ile Vusun'ları ilişkilendiren görüşler bile mevcuttur.⁹⁹ Bizim burada yapmak istediğimiz, Kuşanların etnik anlamda hangi boydan veya kabileden geldikleri değil, onların hangi milliyete mensup olabileceklerini tetkik etmektir. Tohar görüşü, daha çok Yüeh-chihlerin menşei ile ilgili olduğundan burada ele alınmayacaktır.¹⁰⁰

1. Türk Menşei Görüşü

Hemen belirtmek gerekir ki Kuşanları Türk menşesine bağlayanlar onların sikke ve kitabelerindeki bazı isim ve unvanlarına, paralarında ve heykellerinde tasvir edilen fizikî özelliklerine göre hüküm vermektedirler. Bu görüşün belli başlı sahipleri J. Kennedy, Wilson, Bhandarkar, S. Levi, F. Hirth ve bilhassa E. Hultzsch'dur.

Kennedy, Kuşanlar devrine ait heykelerde ve bilhassa Kanişka'nın başsız heykelinde, yeni bulunan ve Kuşanların Kanişka'ya kadarki hükümdar silsilesini veren Rabatak kitabesine göre şimdi sikkelerdeki "Söter Megas" ile ve Çin kaynaklarındaki Yen-kao-chen ile aynileştirilen Vima I. Taktu'ya¹⁰¹ ait Mathûra yakınında Ma'ttaki heykelde,¹⁰² ayrıca sikkelerinde 1912 yılında Doğu Türkistan'da yaşayan Türklerin temsilini görmektedir. Kennedy'ye göre, sikkelerinde tasvir edildiği şekilde, fizikî hususiyetleri onları Türk yapmaya sevkeden âmillerin başında gelir: Sivri kafatası, çıkık elmacık kemikleri, büyük, uzun ve geniş burun, hafif sakal, Kuşan hükümdarlarının genel özellikleri olup, yine

KUŞANLARIN MENŞEİ

hükümdar bol bir ceket ve kocaman botlar giymektedir. Kanişka'nın fizikî hususiyetleri onun bağlı bulunduğu boyun karakteristik özellikleridir; onun boyu olan Tochariler ise büyük Türk ailesine mensup idiler.¹⁰³

Kennedy'nin bu görüşü ondan uzun zaman önce, Kuşan'ların sikkelerini yayımlamış olan Wilson'da da görülmektedir: "Kuşan hükümdarı koni biçiminde bir başlık, yanlardan uçları kalkık, üzerinde bir tür dar ceket olan vücuda yapışık bir entari giyer; değişmez bir biçimde çizme giyilir. Özellikler Moğolların değil Türklerinkidir."¹⁰⁴

Kuzey Bactria bölgesinde bulunan arkeolojik eserlerde, bilhassa terracotta'larda tasvir edilen Kuşan savaşçıları da daha sonraki devirlerde tasvir edilen tipik Türk özelliklerini yansıtır. Kuşan savaşçıları: Sol tarafta asılı duran kınındaki uzun kılıçlar..., ayak bileklerine kadar bacaklarını örten şalvar veya kumaş pantolonlar., birbirine tamamen uygun botlar ve, bir omuzdan öbürüne atılan geniş bir kayış olan muhtemelen bir pelerin giyerler. Bazan da sağ ellerinde kısa bir kılıç, sol ellerinde, bir yıldırım tasvir eden, kabartma bir arması olan oval bir kalkan tutarlar.¹⁰⁵ Güney Asya'nın sıcak iklimine rağmen Kuşan hükümdarlarının Kanişka örneğinde olduğu gibi en azından resmîyette, ata binmenin bir özelliği olarak bozkır tarzında: Pantolon, ceket ve bot giydikleri görülmektedir.¹⁰⁶ Kanişka'nın heykelinde olduğu gibi, Kuzey Bactria'da, elinde bir sopa¹⁰⁷ veya üçlü yaba ile resmedilmiş tanrı tasvirli kiremit parçaları da bulunmuştur.¹⁰⁸ Bugün Özbekistan sınırları içerisinde yer alan ve genellikle Kuşanların Amu-derya kuzeyindeki sarayı kabul edilen Halçayan'da bulunan terracotta tasvirleri araştıran G. Pugaçenkova da, buradaki tasvirler ile Kuşanların ilk yabgu'su "HIAOY"nın (önceki okunuşu ile "Heraus") paraları üzerindeki yabgu'nun tasvirini mukayese etmiş ve benzer özellikler bulmuştur.¹⁰⁹ Pugaçenkova'ya göre, Kuşanlar'ın Amu-derya kuzeyindeki sarayı olarak gördüğü Halçayan'da ve başkenti olarak kabul ettiği Dalverzin-tepe'de¹¹⁰ bulunan heykelcikler, Kuşan yabgu'sunun kraliyet âilesine mensup olan kişileri gösteriyordu.¹¹¹ Saka ve Yüeh-chih'lerin bölgede görünmesinden sonra çoğu zaman at üzerinde tasvir edilmiş terracotta savaşçılara Kuşan hakimiyetinde bulunan bütün Bactria şehir harabelerinde yoğun olarak rastlanmaktadır.¹¹² Bactria bölgesinde yapılan Tilla-tepe kazıları neticesinde de, Altay bölgesindeki Pazırık (Pazırık II), Kuzey Moğolistan'daki Hun kurganlarında ve İskit ve Saka mezarlarında görülen baş giyimi olarak yine sivri başlık/külâh giyme özelliğine rastlanmıştır.¹¹³

Bhandarkar da Kuşan hükümdarları Kujula Kadphises ve Kanişka'nın sikkelerindeki kral giyiminin de benzer şekilde yani Türklere has olduğunu ifade ediyor.¹¹⁴ S. Levi, Hemachandra'nın Abhidhana-Chintamani 959'daki Türklerin Şaka'lar (Saka) oldukları pasajına temasla, Kuşan'ların Şâhî kraliyet unvanını kullandıkları için ya Şâhî veya Türkler olduklarını açıklamaktadır.¹¹⁵

Hirth ve Hultsch ise, Kuşan'ların ilk devirlerinde kullanılan Yavuga (Yabgu) ve kujula unvanlarından hareketle onların Türk menşeli oldukları görüşüne vardılar. Hirth, bilhassa Kujula Kadphises'in sikkelerinde (ve belki de kitabe) kullandığı yavuga kelimesinin Türkçe yabgu ile aynı olduğunu belirterek, Kuşanların da Türk olduğunu ifade etti.¹¹⁶

Başlangıçta St. Konow da, Yüeh-chihlerin Türklüğü üzerinde durmuştur. Ona göre, Orta Asya'daki eski ana yurtlarından Yüeh-chihleri sürüp çıkararak Hsiung-nu'lar, genellikle Türk olarak kabul ediliyor. Hsiung-nu'lar tarafından Yüeh-chihlerle birlikte sürülen Vusun'ların da Türklerden olmaları muhtemeldir. O halde Yüeh-chihlerin onların komşuları olarak Türk kabileleri olmaları gerekir. Bu arada onların, Batıya doğru uzun yolculuklarına çıkmadan önce bazı Türk unsurlarını da içlerine almış olduklarını tahmin etmek mümkündür.¹¹⁷

KUŞANLARIN MENŞEİ

Hultzsch, Kujula Kadphises'in kullandığı yavuga ve kujula unvanları dolayısıyla Kuşanların Türk menşesine işaret etmektedir. Hultzsch'a göre, yavuga, Türkçe yabgu; kujula ise yine Türkçe "güçlü" kelimesiyle aynileştirilebilir.¹¹⁸

Kuşanların Türk menşeli olduklarını ileri süren bilginlerin dayandıkları temel kaynaklardan biri de XII. yüzyılda yazılmış olan Kalhâna'nın Rajatarangîni isimli, Keşmir tarihinden ve hanedanlarından bahseden eseridir. Kalhâna'da üç hükümdarın yani Huşka, Yuşka ve Kanişka'nın,¹¹⁹ Turuşkalardan yani Türklerden indikleri ve VIII. yüzyıl Gandhara krallarının da Kanişka'nın kendi ataları olduğu iddiasında buldukları (I, 170) kaydına dayanarak bilginler, böylece Kuşanların Türklüğünün kaynaklarda bir diğer teyidini buldukları fikrindedirler.¹²⁰

Kuşanların menşei hususunda İslâm kaynaklarındaki bazı şahıs isimlerini Kuşan hükümdar isimleriyle benzeştirmeye çalışan J. Markwart ise, El-Bîrûnî'nin Kâbil Türk-şâhî'lerinin kendi menşelerini Barha Tetkin/Barha Tekin (âöw1çK,)den getirdiklerine işaret ettiğini belirterek doğrusunun İra Tegin (âöw0âKö!) olduğunu tahmin ettiği bu kişinin, Kuşanların sikkelerinden bilinen ilk hükümdarları "Heraios" (şimdiki okunuşu ile HIAOY) ile aynı olduğu fikrini belirtmektedir.¹²¹

Kuşanların veya onların neşet ettikleri rivayet edilen Yüeh-chihlerin, Türk menşeli oldukları teorisinin tenkidine gelince; her şeyden önce fizikî benzerlikler ve kılık kıyafet bahsedilen devirde olduğu gibi daha sonraki devirlerde de Orta Asya'nın hemen bütün göçebe kavim ve boylarında görülen ortak hususiyetlerdir. Meselâ, gerek Kuşanlar gerekse Sakalara atfedilen sivri külâhlılık, M. Ö. VI. yüzyıldaki İran metinlerinin yer aldığı Saka tasvirlerinde de görülür. Milat sonrası asırlarda da atlı göçebe hayatını devam ettiren bütün bozkır kavimlerinde, gerek Kanişka'nın heykelinde, gerekse diğer bazı Kuşan hükümdarlarının paralarında görülen tiplerin bazıları, hemen hiç değişmeden günümüze kadar gelmiştir. Nitekim eski savaştı İran kavimlerinin, İskitlerin, sonraki Parthların vs. umumî tipleri aynıdır. Frye'in dediği gibi, Orta Asya'da vahaların dışında yaşayan göçebeler, İranlılar tarafından umumiyetle "Saka" olarak isimlendiriliyordu ve bunları yerleşiklerden ayıran özellikler etnik ve lengüistik olmaktan çok hayat tarzlarından kaynaklanıyordu. Ortak bir hayat tarzı sürdüren bu göçebeler ise, daha sonra muhtelif Türk boylarının hep "Türk" adını alması gibi, Yakın Doğu'daki yerleşik kavimler tarafından da ayrı görülmemişler, birlikte ve aynı isimle mütalaa edilmişlerdir.¹²² Çin kaynakları da, "Hsi-yü" kavimleri ve devletleri hakkında bilgi verirken, Vusun, Yüeh-chih, muhtelif Saka devletçikleri, K'ang-chü, An-hsi, Ta-yüan gibi aynı hayat tarzını devam ettiren kavimlerin hep birbirlerine olan benzerliklerini anlatmaktadır.¹²³ Ohalde fizikî, dış benzerlikler bunları ayırt etmede fazla etkili olamaz, belki sadece tebarüz ettiren bir özellik olabilir. Zaten M. Ö. II. yüzyıldaki kavimler harekâtı neticesi, kabileler birbirilerine çok karışmış idi; nitekim CHS 96 A, Vusun, Ta-Yüeh-chih ve Sakalardan bahsederken, bunların içinde diğerlerinden boylar olduğunu da belirtmeden geçmiyordu. Türkistan'daki Türkler ile aynı olduğu belirtilen fizikî hususiyetlere gelince; bunlar Konow'un da belirttiği üzere hiç ikna edici değildir. Çünkü, geniş ölçüde Doğu Türkistan ahalisince temsil edilen Homo alpinus tipindeki insanın karakteristik hususiyetleri, büyük burun ve diğer hususiyetlere gelince, bu nispeten daha geç zamana ait olup Türk unsurların Doğu Türkistan'a gelip yerleşmesi çok sonradan olan bir hadisedir; bahsedilen devirde Doğu Türkistan'daki şehir devletçiklerinin birçoğunda hâlâ Hint-Avrupaî topluluklar vardı ve bunlar IX.-X. yüzyıldaki Uygur medeniyetine kadar buradaki ırkî ve lisanî hususiyetlerini devam ettirmişlerdir. Nitekim Doğu Türkistan'da bulunan renkli duvar resimleri de muhtelif tipte insanlar tasvir etmektedir.

KUŞANLARIN MENŞEİ

Yavuga ve Kujula unvanlarına gelince; bunların herhangi bir Türk menşeinden getirilmeleri son derece güç ve hatta imkânsız görünüyor. Yavuga/Yabgu kelimesi hakkında yapılan araştırmalar,¹²⁴ bunun İran menşeli olduğunu göstermiştir ve artık ispatlanmış gibidir. Türklerde Yabgu kelimesi, Türk devletlerinde doğuda değil, Batıya geçtikten sonra kullanılmaya başlanıyor. Meselâ Vusun'larda ve Hsiung-nularda (sadece bir tane görülüyor) görülen yabgular, ya Batı Türkistan vesilesiyle geçiyor, ya da aslen Batı Türkistan menşelidirler.¹²⁵ Konow, Yavuga kelimesinin, İran menşeli olmakla beraber, Kuşanların bunu Türklerden değil, mirasçıları olmak dolayısıyla Sakalardan aldıklarını, çünkü onlarda başka Saka unvanlarının da kullanıldığını ifade ediyor.¹²⁶ Yabgu unvanının Kuşanlar tarafından kullanıldığı ve bunun Türkçe bir unvan olduğunun hiçbir sağlam temeli yoktur. Çünkü bu fikir, aslında bir tarih hatasıdır (anachronism).¹²⁷ Türkçe "güçlü" veya "güzel" ile izah edilmeye çalışılan Kujula unvanı ise muhtemelen İran menşeli olup, belki de "küçük/küçelû" (küçük, daha küçük) kelimesiyle alakalıdır. Son zamanlarda N. Sims-Williams da, Kujula kelimesini, İran dillerinden olan ve M.S. IV. yüzyıldan İslâm'ın bölgeye gelişine kadar Orta Asya'da lingua franca olan Soğdca'da¹²⁸ şahıs isimlerinde hypocoristic (küçültme) -kk eki ile biten *Kujuk (a) k/*Kujukk (Türkçe: Küçük) ile mukayese etmektedir.¹²⁹ Kuşanlara muasır olan Saka kayıtlarında, Liaka kuzulaka gibi Saka isimleri mevcuttur; hatta bazı bilginler, kujula kelimesinin de aslında kujula (ka) olduğunu düşünmektedirler.¹³⁰

Kuşanların kullandıkları şâhî veya şao/şanonanoşao (kral/krallar kralı) unvanına gelince; bu unvan, Kuşanlardan daha önce Sakalarda görülmeye başlar. M.Ö. 85 yılına doğru Taxila'ya giren ilk Saka kralı Mauës (M. Ö. takriben 90-80)¹³¹ ve halefleri Azes I.¹³² ve Azilises'in sikkelerinde, Grekçe olarak "Basileos Basileon", Kharosthice olarak "Rajadirajasa" veya "Maharajasa Rajadirajasa" şeklinde görülen unvanlar,¹³³ hep bu şâhî veya şao unvanıyla ilgilidir, şanonano şao unvanı ise zaten Kuşan menşelidir.¹³⁴ Şâhî unvanı, Konow'un bildirdiğine göre Vikrama takviminin başlamasından yani M. Ö. 58/57'den önceki bir zamanda İndus bölgesinde bir imparatorluk kuran eski Sakalar tarafından kullanılmış¹³⁵ ve Kanişka tarafından yeniden ortaya atılmıştır; bununla beraber, Kuşan hükümdarı Kanişka, kendi sikke yazılarında (legend) Doğu Hindistan'ın fethinden sonra bilhassa altın sikkelerinde, Hotan Saka şekli olan rao şao/şau'yu kullanmış¹³⁶ ve ondan sonra da halefleri Huvişka,¹³⁷ Vasişka ve Vasudeva tarafından kullanılmasına devam edilmiştir.¹³⁸ Şâhî unvanına ilk defa olarak, Kanişka'nın 7 yılına ait Brahmîce kitabesinde rastlıyoruz;¹³⁹ onun haleflerinin Brahmî kitabelerinde de aynı durum görülür. Şâhî unvanı, diğerleriyle birlikte, meselâ Vasudeva'nın kitabelerinde kullanılan değişmez unvanlarından biridir.¹⁴⁰ Aslında bu "krallar kralı" unvanı, ilk önce İran'da görülmektedir. Parth nümizmatğine "krallar kralı" unvanını sokan, Mithradates I. (M.Ö. 171- 138)'dir.¹⁴¹

Türk menşei ile ilgili olarak Kalhana'nın temas ettiği Turuşka yani Türklere atfedilen bölüm,¹⁴² Turuşka/Türklerin çok iyi tanındığı devirlerde meydana getirilmiştir, oysa tıp metinleri daha önceye aittir.¹⁴³ Pur#na ve Mah#bh#rata gibi Hint kaynakları, kuzeyden gelip Hint kıtasını zapt eden ve burayı idare eden yabancı sülalelere Yavana, Pahlava, Tukhara, Turuşka, Kuşana ve Mleçça gibi isimler vermişlerdir. Bunlardan "Yavana" (Yauna>Yona>Yavana), İyon anlamına olup, Grekleri veya Bactria ve Kuzey Hindistan'a gelen Helenistik dönemdeki Grek olmayan yabancıları gösterir.¹⁴⁴ "Pahlava", İran'daki Arşak/Parth (Çin kaynaklarındaki An-hsi) Hanedanı'ndan olup, Kuzey Hindistan'a gelerek başta Kabil ve çevresi olmak üzere burada M.S. I. yüzyıl başında Indo-Parth'ları kuran Gondophares (M.S.20/21-45/46)¹⁴⁵ Sülalesi'ne Hint kaynaklarında verilen isimdir.¹⁴⁶ "Mleçça" ise genel anlamda yabancı ("barbar", "cemiyet dışı", "dinî yönden temiz olmayan") demektir ve çok daha geç tarihlere aittir;¹⁴⁷ meselâ V-VI. yüzyılda Keşmir

KUŞANLARIN MENŞEİ

bölgesindeki Hûna'lar, Ortaçağ Hindistan'nda kuzey-batı sınır bölgelerindeki İslâm ülkeleri için hep mleçça tabiri kullanılır;¹⁴⁸ XI. yüzyılda artık İslâm'ı seçmiş olan prensler için ise onların belki de Saka menşeli olduğunu göstermek için "mleçça" yerine Saka tabiri kullanılır.¹⁴⁹ "Turuşka", Türk idaresi zamanına ait kayıtlarda geçer. M.Ö. II. yüzyıldaki göçebe istilaları münasebetiyle ise Hint kaynaklarında Tukhara, Tuşâra, Tuşkara, Turuşka¹⁵⁰ ve Kuşana gibi lengüistik bakımdan birbirinden çok farklı isimler geçmektedir.¹⁵¹ "Aynı halkın farklı isimlerle adlandırılması, onlardaki sadece ikamet yerleri değişikliklerini değil, aynı zamanda kültürel birleşmeler ve hatta ismen temas edilen halkın yapısını da gösterir." Klasik Hint kaynaklarının, M.S. IV. yüzyıldan önceki istilâlar için, M.Ö. II-I. yüzyıldaki istila da dahil, Yüeh-chih veya Kuşan tabirine değil de daha ziyade Tuxhâra veya Tuşâra gibi isimlere yer verilmesi,¹⁵² bunların hükümdarlarının da Purana metinlerinde Grekler için kullanılan "Yavana"lardan sonra listelenmesi, bu ismin Türkler için kullanılan "Turuşka"yı hatırlatması sebebiyle birçok bilgin, Yüeh- chih ve Kuşanların "Türk" menşeli olduklarını ifade etmişlerdir. El-Bîrûnî'deki, Tibet menşeli Türkler arasında kendilerini Barha Tegin neslinden getiren pasaj ise, tek bir açıklamaya tâbi değildir. Bazı bilginler bunu "Kadphises" ile açıklarken, Marquart, Mac Dowall ve Wilson'un, Periplus¹⁵³ 47'deki İdion ile birleştirmeye çalıştıkları "HIAOY" sikkesi ve "HIAOY" ile açıklamayı teklif etmiştir. Eğer onun söylediği doğru ise o zaman Barhat/Brhat kelimesinin, Kadphises'e tekabül ettiği ifade edilen "Brhat" şekli bozulmuş oluyor. "HIAOY" isminin bugün artık hükümdarın adı değil, Yabgu/yavuga unvanının yanlış yazılmış bir şekli olduğu kabul ediliyor,¹⁵⁴ "HIAOY"nun asıl adı ise "Kuşan" idi. Marquart'ın da işaret ettiği tegin kelimesi ise eski Türk metinlerinde de geçmekle birlikte menşei hâlâ çözülmemiş unvanlardandır.¹⁵⁵

Marquart, bu Türkçe "tegin" unvanının, "HIAOY"nun sikkelerindeki Sanab/Sanaob'un tercümesi gibi görüldüğünü belirtiyor.¹⁵⁶ Ancak Sanab'ın ne olduğu henüz açıklığa kavuşmamıştır. Hatta, "HIAOY"nun bağlı bulunduğu yer bile olabileceğine işaret ederek, sikkelerde, Grek monogram'larının kaydedildiği yerde ve diğer kelimelerden daha küçük harflerle kazıldığına dikkat çekilmektedir.

Görüldüğü üzere, Türk menşei sağlam bir esasa oturtulmuş değildir. Üstelik sikkelerde görüldüğü söylenen fizikî tipin bir hususiyeti de, nümizmatlara ve Kuşan devri yerleşim yerlerinde, kurganlarda kazı yapmış olanlara göre, Kuşan devri kurganlarında ve bilhassa Bişkent vadisinde bulunan Tulhar, Aruktav ve Kokkum ile daha batıdaki Babaşov kurganlarında,¹⁵⁷ keza Talas vadisinde M.S. II-IV. yüzyıl Vusun dönemine ait Kenkol "katakomb" tipi kurganlarda, Tanrı dağları, Taşkent havzası, Fergana ve Alay kurganlarında sıklıkla rastlanan kafa -tepe- ve boyun deformasyonu (kafatasının genç yaşta sun'î olarak şeklinin bozulması)¹⁵⁸ özelliğini yansıtmadır; bu özellik, bir kavmin etnik durumunu tespit etmede çok önemlidir.¹⁵⁹ Bazı bilginler, kurganlarda görülen bu hususiyetin, Kuşanların meselâ "HIAOY" (eski adıyla "Heraus"), ve Vima Kadphises sikkelerinde oldukça belli olduğunu ifade ediyorlar.¹⁶⁰ Bilindiği kadarıyla Türklerde kafatası deformasyonu ameliyesi bulunmuyordu. Mesela, genellikle "Türk" olarak kabul edilen Asya Hunları (Hsiung-nu) ile ilgili ne arkeolojik, ne de yazılı kaynaklarda böyle bir özelliğe rastlanmamıştır.¹⁶¹

2. Mongoloid Menşei Görüşü

Kuşanların Mongoloid bir menşeden geldikleri görüşü temelde Çin kaynaklarının Yüeh-chih'lara dair verdikleri bilgilere dayanmaktadır. Bu bilgiler, Yüeh-chih'ların Çin'in batısında Kan-su bölgesindeki yurtlarından kalkıp Ta-hsia'ya gelerek burada beş Yüeh-chih hsi-hou'luğunu teşkil etmeleri, Chang Ch'ien M.Ö. 129/128 yıllarında kendilerini ziyaret ettiği

KUŞANLARIN MENŞEİ

zaman, hâlâ göçebe bir hayat tarzı sürdürmelerinden ibarettir. Görüldüğü üzere bu malum hikâyede Mongoloidlikle ilgili bir durum söz konusu değildir. Ancak B. N. Puri, bu görüşte olan bilginlerin kelimelerde bazı söz oyunlarına kalkıştıklarını ifade ediyor.¹⁶² Tabiatıyla Kuşanların Mongoloid menşei tespitinde kelime oyunları belirleyici olamaz. Ancak, H. Zimmer gibi bilginler, bu bilgilere dayanarak Kuşanların ırkî bakımdan Moğol soyundan geldiklerini tahmin etmişlerdir.¹⁶³

Bize göre bu gibi bilginlerin, Kuşanları Mongoloid bir ırka bağlamakta asıl dayanakları, bilhassa Bişkent vadisi kurganlarından elde edilen kafataslarının birçoğunun Mongoloid tipte bulunması olmalıydı.

Ancak bu görüşün de sağlam olduğu söylenemez. Meselâ Asya'daki Hun (Hsiung-nu) kurganlarında da birçok Mongoloid tipe rastlanmaktadır. Hatta Debets, buna dayanarak bu Mongoloid unsurların Hunlar olması gerektiğini belirtmiştir. Fakat, B. Ögel'in de ifade ettiği gibi Hunların devlet ricali arasında Mongoloid olanlar bulunmakla beraber, Hunların tamamen Mongoloid bir ırktan geldikleri neticesini çıkarmak herhalde yanlış olur. "Büyük Hun Devleti, içinde birçok milletleri toplayan bir imparatorluk mahiyetinde idi. Altay dağlarındaki kurganlarda birkaç Mongoloid iskelete rastlamamızın sebebi de budur."¹⁶⁴

3. İran Menşei Görüşü

Kuşanların, gerek sikkelerinde gerekse heykellerindeki tasvirlerin fizikî hususiyetleri dikkate alınarak, bilhassa Kuşanların kullandıkları dilin ve bazı unvanların, isimlerin, esasen Saka veya bir Doğu İran menşesine dayandıkları ifade edilerek onlarda bir Saka ve İran menşei arayan bu görüş, başlangıçta Konow tarafından müdafaa edilmekle beraber, bugün Saka ve İran dilleriyle uğraşan ve bu arada Bactria bölgesindeki Kuşan dil yadigârları ile ilgilenen hemen bütün araştırmacılar tarafından da kabul edilmektedir.

Konow, Kuşanların kitabelerinde görülen yavuga, kujula, erjhûna, muroda/murunda, majhaka gibi tabirlerin yanı sıra, daha çok Kanişka'nın sikkelerinde ortaya çıkan şao/şau, şâhî; ayrıca Kujula Kara Kadphises'in unvanında görülen kara kelimelerini dikkate alarak ve Kuşan hükümdarlarının hemen hepsinin isim ve unvanlarının bir İran dilindeki kelimeyle izah edilebilmesinden hareket ederek, Kuşanların lisanî bakımdan İranlı oldukları sonucuna varmıştır.¹⁶⁵ Onun bu görüşlerine yakın olarak M.S. IX. yüzyıla kadar Doğu Türkistan'daki Turfan, Karaşahr, Kuça ve Kaşgar ahalisinin Türkçe değil de İran, Sanskrit ve diğer Avrupa dilleri ile sıkı sıkıya alâkalı Hint-Avrupaî diller (meselâ, Tohar A ve Tohar B) konuştuklarını belirten R. Grousset, gerek Orta Çağ Çin seyyahlarının ifadelerinin, gerekse bu bölgelerde yapılan kazılarda çıkan malzemenin bunu teyit ettiğini belirtmektedir.¹⁶⁶ Bahsedilen bu dil, P. Pelliot tarafından Doğu İran dili, Luders tarafından Saka dili, Kirtse ve Bailey tarafından ise Hotan Sakacası olarak isimlendirildi.¹⁶⁷ Konow'un takdim ettiği Kuşan dilindeki kelimeler de işte bu dilden gelmektedir. Kuşanlar, Hotan bölgesinden aldıkları Saka dil unsurlarını Bactria bölgesine yerleştikten ve Kuşan devletini kurduktan sonra, sikkelerinde ve kitabelerinde de tatbik etmişlerdir ki, Kanişka zamanında bazı imlâ değişiklikleri yapılmak suretiyle, "Kuşan yazısı" adı da verilen bir yazı ile yazılan bu dile bugün birçok bilim adamı Bactria dili adını vermektedir.

Kuşanların Bactria'da ilk devletlerini kurmalarından itibaren görülen isim ve unvanlar, ancak bu Saka veya Doğu İran dili ile açıklanabiliyor. Meselâ yavuga unvanının Saka Patika tarafından zauva/jauva şeklinde kullanıldığı,¹⁶⁸ bunun iptidaî şekillerinden birinin de Kuşan yabgusu, bizim Kujula Kadphises'in Bactria parasıyla aynileştirdiğimiz, "HIAOY"nun

KUŞANLARIN MENŞEİ

parasında görülen "HIAOY" olduğu¹⁶⁹ biliniyor. Kujula'nın ise İran dillerindeki kûçek veya kûçelû'dan gelme olabileceği üzerinde zaten durulmuştu; Kujula unvanı veya ismi Sakalarda Kuzulaa veya Kusulaka şeklinde de görülmektedir.¹⁷⁰ "Kadphises" kelimesi de, "büyük lider" anlamındaki yine İran dilleriyle alâkalı olarak, kad-pise/paisa olarak izah edildi.¹⁷¹

İndo-Parth/Pahlava hükümdarı "Maharaja Guduvhara" Gondophares'in 26. saltanat yılına ait 103 tarihli Taht-i-Bahi Kitabesi'nde erjhuna olarak geçen kelime¹⁷² Konow'a göre Saka dilindeki alisanai, eysanai'nin kısa şeklidir.¹⁷³ Kanişka I.'in saltanatının 11. yılına tarihli olan, Pakistan'da Zeda'da bulunan Kharosthice kitabede kullanılan muroda ve marjhaka kelimeleri/unvanları da ancak Hotan-Saka dili ile izah edilebiliyor.¹⁷⁴ "Sahip" anlamında Saka dilinde bir unvan olan muroda kelimesi, Kanişka'nın unvanı olarak görüldüğü gibi,¹⁷⁵ Saka-murunda şekliyle Gupta Hanedanı'ndan Samudragupta'nın (tahminen M.S. 335) Allahâbâd kitabesinde de görülmektedir. Hatta Konow, bu Sakamurunda'yı Çin kaynaklarının Sai-wangları ile eşitlemektedir.¹⁷⁶ Marjhaka kelimesi ise Kanişka'ya verilen bir unvan olup,¹⁷⁷ Hotan Sakacasındaki malısaki/malzaki kelimesinin eski bir şeklidir.¹⁷⁸ İlk olarak yine Kanişka'nın daha sonra çıkardığı altın sikkelerinde verilen şao/şau/şaonanoşao/şaunanoşau unvanındaki şau/şao kelimesi, Saka dilinde "kral" anlamına gelen ve VIII. yüzyıla ait birkaç kitabede de kullanılan şşau kelimesidir¹⁷⁹ ve şâhî ile aynı kökten gelmektedir.¹⁸⁰ Kujula Kara Kadphises'in sikkelerinde görülen "Kara" kelimesi de Türkçe ile değil, Doğu Türkistan'da Niya kitabesinde görülen ama açıklanamayan Kâlâ kelimesiyle izah edilmektedir.¹⁸¹ Bilginler bunu bir zamanlar ileri sürülen "prens" anlamından ziyade, İran dilinde kullanılan ve "sahip", "güç, kuvvet", "ordu" anlamlarına gelen "Ka'ra" kelimesiyle izah ediyorlar.¹⁸²

Aynı Saka/İran menşei Kuşan hükümdarlarının sadece unvanlarında değil isimlerinde de tespit edilmiştir. Kanişka, Huvişka ve Vasişka isimlerinde İran dilindeki superlatif-işka eki bulunan Kuşan hükümdarlarının ismi¹⁸³ hep aynı şekilde izah ediliyor: Kanişka/Kanişta-"yaş bakımından en genç";¹⁸⁴ Huvişka <* huvišta-"en yaşlı";¹⁸⁵ Vazişka/Vayheşka/<Vazheşka-/<* Vazišta- (eski İran dilinde Vahistha-) "yürüyenlerin en iyisi, en iyi araba kullanan".¹⁸⁶ Kujula'nın ismine de böyle bir anlam verilmekte ve eski İran dili ile izah edilmektedir: Kudek "küçük, genç" <* kauta-ka; kûtâh "kısa" <* kottâh <* kauta-tâva-; kûçik "küçük" <* kûçak <* kauta-çiya-ka-ve yeni Fars dilindeki -ül hypocoristic (küçültme) ekinde de görüldüğü gibi kûçûlû (kûçilû)"en küçük".¹⁸⁷ Kuşan hükümdar isimlerinde en büyük güçlük arz eden ise Grekçe olarak OOHMO (OOEMO) şeklinde yazılan, Brahmîce ve Kharosthice kitabelerde ise, Vîma ve Vimo olarak geçen Vima Taktu ve Vima Kadphises'in ismidir. Bazı bilginler Vima isminin eski İran dilindeki bhima, bala-'dan veya bhimaratha-, bhimasena'nın kısaltılmış şeklinden getirmektedirler. Deneme niteliğinde olarak Eilers, Peştû ve Pamir lehçelerinde de görülen b>v değişmesini dikkate alarak, Doğu İran ismi olan Vîma-'yı *Bima-= eski İran dilindeki Bhima-'dan getirmektedir; Bhima ve Bima "korkunç, korkutucu" anlamındadır.¹⁸⁸ Sims-Williams ise OOEMO isminin, Rabatak kitabesinde de geçen ooel-"götürmek, sevketmek, önderlik etmek" fiilinden gelmiş olma ihtimalini belirtmektedir;¹⁸⁹ nitekim Huvişka için kullanılan OOESKO kelimesi de, dedesi Vima'nın isminin hypocoristic şekli (OOHMO > OOESKO) olabilir.¹⁹⁰

Görüldüğü üzere Kuşanlar'da kullanılan bütün hükümdarlık unvanlarında (devaputra ve kaysara unvanları hariç), mutlaka bir İran veya Saka menşei bulunabiliyor. P. Daffinâ, Kuşanlar vesilesiyle değilse de, Ta Yüeh-chih'ların Hsiung-nu yenilgisi sonrası Batıya geçişlerini izah ederken, Yüeh-chihlar üzerindeki bu İran tesirini de tetkik ediyor. Yüeh-chihların etnik ve lengüistik menşeinin bilinmediğini kaydeden Daffinâ, yalnız çok önemli

KUŞANLARIN MENŞEİ

bir hususa temas ediyor: Yüeh-chihlar, "T'ien-shan kuzeyine yerleştikten ve Sakaların bir kısmını içlerine aldıktan sonradır ki ancak, İranî etnik ve lengüistik unsurlara sahip oldular."¹⁹¹

Kuşanların lisanî bakımdan Saka'lara olan yakınlığına delalet edecek diğer bir önemli husus ise, Vima Taktu'dan itibaren bazı Kuşan kitabelerinde de görülen ve şimdiye kadar ilim aleminde "bilinmeyen dil" ve "bilinmeyen yazı" meselesidir. İlim adamları, bu yazı ile yazılmış şimdiye kadar 11 adet kitabe bulmuşlardır; bunların 9 tanesi Kuşanların ilk yerleşim yerleri olan Bactria ve çevresinde, biri Eski Merv'de, diğeri de Issık-köl civarındadır. Bilhassa, üç dilde yazılmış ve diğeri ikisi okunmuş bulunan Vima Taktu'nun Deşt-i Navur kitabesinin bir yüzünün de bu yazı ve dil ile yazılmış olması, Kuşanların bu yazıya büyük bir ehemmiyet verdiklerini göstermekte idi.

Bu "bilinmeyen yazı" hususunda bazı çalışmalar da yapılmış olmakla beraber,¹⁹² en iyisi, V.A. Livşits, G. Fussman ve J. Harmatta tarafından yapılan tetkiklerdir. Harmatta, Alma-Ata'dan, Merv, Deşt-i Navur ve Ay Hanum'a kadar geniş bir alanı içine alan¹⁹³ bu "bilinmeyen dil ve yazı"nın sırrını sonunda çözmeyi başarmış gibi görünüyor. Harmatta ve Fussman'a göre yazı, Kharosthî alfabetesine çıkmaktadır; bu yazı ile yazılan dil ise, belki Kuşanlar tarafından da konuşulan bir Saka lehçesi olabilir. Harflerin Orhon-Yenisey'dekilere benzerliğine de işaret eden Harmatta, ancak, bazı harf hususiyetleri itibarıyla alfabenin Kharosthî menşeinin şüphesiz olduğunu; Kharosthî alfabetesinin hece değerlerini yerlerine koyduğumuzda ortaya çıkan metnin bir Saka karakteri taşıdığını ifade ediyor. Ayrıca Harmatta, Hotan Saka metinleri ile bu Deşt-i Navur'dakileri mukayese etmek suretiyle isimlerin de aynı şekilde Saka menşeli olduğunu ortaya koymaktadır. Güney Sakaları veya Kuşanların, Hotan'da da kullanılan ay isimlerine ve 60 yıllık veya başka bir takvimle olan zaman hesabı sistemine sahip olduklarına da dikkati çeken Harmatta, kitabenin kendi okuduğu metnini ve tercümesini veriyor.¹⁹⁴ Çıkan netice, Grek harfleriyle yazılı olan Bactria rivayetiyle bu "Saka" rivayetinin bütün temel hususlarda birbirine tekabül ettiğidir. Bu dilin, Vima Taktu'nun kraliyet sarayında, maiyeti ve ordusu arasında konuşulan ve anlaşılan dil olduğuna da temasla Harmatta, bunun Kuşanlar tarafından kabul edilen bir tür Saka diyalekti veya Kuşanların kendi orijinal dili olduğu lehinde bazı ipuçlarına işaret ediyor.¹⁹⁵ Livşits ise, Issık-köl yazısı münasebetiyle, bu yazının Kharosthi alfabetiyle değil, Ahemenid devri Arami yazısıyla ve muhtemelen de "bir şekilde Sakalar ile" ilgili olması gerektiği görüşündedir.¹⁹⁶ Issık-köl'de gümüş bir tas üzerinde bulunan kitabenin Sakalara ait olduğu ve M.Ö. VI.-IV. yüzyıllara tarihlendiği zaten ifade edilmekte idi;¹⁹⁷ Issık-köl'deki bu örnekte, Sakalar'a özgü olan bir yazının ortaya çıkmış olması, bu hususta bilhassa önemlidir¹⁹⁸ ve Kuşanlar'da bir Saka menşei görmenin de dayanaklarından birini oluşturuyor. Ay Hanum'daki kitabenin M.Ö. II. yüzyılın muhtemelen ikinci yarısından tarihlendiğine işaretlerle Harmatta, Issık-köl için verilen tarihin ise çok erken olduğunda şüphe bulunmadığını belirtiyor.¹⁹⁹

Bu yazı ile yazılmış şimdiye kadar muhtelif eşyalar bulunmuştur: Kaya, maşraba, çömlek kırığı v.s.²⁰⁰ Staviskiy, genel olarak Bactria sahasında tespit edilen bu yazıya farklı karakterlerdeki eserlerde rastlanması göz önünde tutulacak olursa, bunları bir tür dinî birlik/cemaatle değil, henüz bilinmeyen etnik bir grupta alâkalı saymak gerektiğini düşünüyor.²⁰¹

İşte, bizim yukarıda verdiğimiz "bilinmeyen dil ve yazı" hususu hariç, delillere dayanarak Konow, Kuşanların en azından dil olarak İranlı oldukları görüşüne varmış ve, Sakalar ile olan yakınlığın da onların bir Saka boyu veya ailesi olduğunu düşünmeğe sevk ettiğini

KUŞANLARIN MENŞEİ

belirtmiştir.²⁰²

Konow'un delillerine istinat eden Puri, klasik Batı kaynaklarında verilen Saka tigraghauda (sivri külahlı Saka)'ların Nakş-i Rüstem Kitabesi'nde tasvir edilen şekliyle Kuşan sikkeleri üzerinde görülen Kuşan hükümdarlarının da sivri külahlı olarak tasvir edildiğine işaretle, "Tuhâra" olarak isimlendirdiği Tohar'ların yani Kuşan'ların, erken devirlerde Saka göçebe gruplarından biri olabilmesinin çok muhtemel olduğunu söyleyerek, netice itibariyle Tochar, veya Tuxhâra olarak bilinen Kuşanların eski Saka boylarından bir grup oldukları sonucuna varmaktadır.²⁰³ Gerçekten Bactria'da Tilla-tepe'de Kuşanlar'ın ilk dönemlerine ait mezarlarda gördüğümüz sivri başlıklı hükümdar baş giyimlerinin yanı sıra dize kadar uzanan uzun kaftanlar "İndo-İskit" de denilen İskit ve Saka giyimlerine oldukça yakındır.²⁰⁴ Tilla-tepe kompleksinden elde edilen malzemenin, Yüeh-chihlerden ziyade Altaylar'daki Pazırık ve Moğolistan'daki Hun dönemi Noin Ula kurganlarına pek çok bakımdan benzerliği,²⁰⁵ ayrıca bir Saka, Saka-Parth veya Indo-Parth muhitine daha yakın olması da Kuşan'ların Sakalar ile olan bağlantıları için önemli bir noktadır.²⁰⁶

Konow, Kuşanları Sakalarla birleştirmek için Çin kaynaklarında Yüeh-chih'ler ile Saka'lar/Sai'ler arasında vuku bulduğu söylenen mücadelenin doğruluk payını araştırmaktadır: En eski Çin yıllıkları, Han sülalesi kronikleri, Yüeh-chihler ile Sakalar arasında bir savaştan söz etmiyorlar.²⁰⁷ Nitekim, HS 96 A'nın Chi-pin bölümüne baktığımızda yine aynı durumla karşılaşılır: Hsiung-nu'lar tarafından vaktiyle mağlup edilen Ta Yüeh-chih'ler, Batıya giderler, Bactria bölgesindeki Grek Krallığı'nı yıkarak Ta Hsia'nın hakimi olurlar ve orada Beş Yüeh-chih yabguluklarını (hsi-hou) kurarlar ki bunlardan biri de Kuşan (Kuei-shuang) adını taşımaktadır. Ancak, Kuşanların etnik temeli, M.Ö. II. yüzyılda meydana gelen birçok bozkır kavimlerinin son derece karmaşık olan göçleri neticesi olduğu için, bu beş beyliğin hepsinin de aslen Yüeh-chih mi, yoksa onların hakimiyetini kabul eden İskit/Saka'lar mı olduğu gerek Batılı, gerekse Doğulu âlimler arasında hâlâ tartışılmaktadır.²⁰⁸ Sai-wang'lar da Güneye giderler, İndus (Sind) nehrinin yukarı akıntısı olan "Hsüan-tu" (Asma Geçit)²⁰⁹ dan geçerek Chi-pin'in sahibi olurlar.²¹⁰ Ta Yüeh-chih bölümünde de HS 96 A'da Sai veya Sai-wang'lar ile bir mücadeleden bahsedilmiyor. Konow'un da belirttiği gibi, böyle bir mücadele eğer olduysa hadiselerin hemen akabinde bölgeye giden Chang Ch'ien'in seyahat raporunda, bunun anlatılması beklenebilirdi.²¹¹ Sakaların dili, Eski Hotan dili ile akraba olmakla beraber, aynı değildi; Kuşanlar yani Hindistan'daki Yüeh-chihler da Sakaların karşısında olmayıp, bilakis çoğu zaman onların vârisleri olmuşlardı. Bundan şu netice çıkıyor ki, her iki kabile veya kavim de akraba idiler ve biz de Saka fethi ile Kuşan'larınkini birbirine bağlı bir devamlılık/terakki olarak telakki etmek mecbûriyetindeyiz.²¹²

Saka'larla Kuşanların hemen bütün unvanları müşterek olmakla beraber, Hindistan'daki Sakalarda devaputra unvanının bulunmaması karakteristiktir. Ancak Doğu Türkistan'da Niya'daki Kharosthî vesikalarında Kusânasena, Bhimasena isimleri ile birlikte, ayrıca Doğu Türkistan'daki Hotan "Sino-harosthi" sikkelerinde "devaputra" unvanı görülmektedir.²¹³

Çin kaynaklarına atfen Konow'un belirttiği Yüeh-chih-Saka mücadelesinin kaynaklarda bulunmadığı görüşünü tetkik etmek gerekir. Bilindiği üzere, M.Ö. 129/128 yıllarında bu bölgeleri gezen ve Yüeh-chih'leri da ziyaret eden, dönüş yolunda ise muhtemelen Saka'ların takip ettikleri güzergahlardan Çin'e avdet eden Chang Ch'ien, ne birinci ne de M.Ö. 115 yılındaki, eski Saka ülkesinde oturan Vusunların bulunduğu bölgeye yaptığı ikinci Batı seyahati sırasında Sai veya Sai-wang'lardan veya bunlar ile Yüeh-chihler arasındaki bir mücadeleden bahsetmiyor; bu husus, SC 123'te kolayca görülebilir. CHS'nun, SC

KUŞANLARIN MENŞEİ

123'teki Chang Ch'ien raporundan alınan 61. bölümü ise tam tersine, bu Yüeh-chih-Sai-wang çatışmasına temas ederek, Sai-wang'ların yenilip Güneye gittiklerini haber vermektedir.²¹⁴ Aynı haberi biz CHS 96 B'de de görüyoruz.²¹⁵ Sai-wang yani "Sakaların Kralı" tabiri, bazı alimlerce Bactria Grek Krallığı'nın yıkılmasıyla ilgili olarak, Batı kaynaklarında temas edilen Sacaraucae'nin bir transkripsiyonu gibi görülmektedir;²¹⁶ ancak bu konuda tam bir görüş birliği yoktur.²¹⁷

Bu iki kaynak arasındaki tezadı nasıl açıklamak gerekir? CHS'nun verdiği haberler doğru ise, bunu nereden aldı? Eğer Chang Ch'ien'in raporundan almış ise SC 123'teki Chang Ch'ien'in kendi bölümünde ("Ta-yüan" bölümü) bundan niye bahsedilmiyor? Aynı malumat, Ta Yüeh-chih bölümünde yani CHS 96 A'da niye zikredilmiyor? Bütün bu bilgileri toplayarak değerlendiren Pulleyblank'a göre, Yüeh-chihler tarafından Sai-wangların, Pamirlerdeki asıl vatanlarından sürülmeleri hikâyesinin herhangi bir tarihî temeli olsun veya olmasın, CHS'daki bilgilere fazla bel bağlanamaz. Çünkü, bu hadiseler az çok muasır olan SC asıl kaynaktır ve bu bilgileri HS, bazan gerçek yeni bilgiler, bazan da keyfî düzenlemeler yaparak SC'den almıştır.²¹⁸

Pamirlerdeki göçebe Saka kurganlarını tetkik etmiş olan Litvinskiy ise, meselenin daha çok arkeolojik yönünü araştırıyor. Onun da belirttiği gibi, Bactria Grek Krallığı'nın M.Ö. II. yüzyılın sonunda göçebeler tarafından istilasına katılanlar Saka-Yüeh-chih kavimleri idi. Bunlar Bactria Krallığı'na saldırırken, aynı zamanda başka göçebe kabile grupları da Parthia'ya darbeler indirmekle meşgul idi.²¹⁹ Ortada bir gerçek varsa o da, hangi sebeple olursa olsun, M.Ö. II. yüzyılın sonu ve M.Ö. I. yüzyıl arasında Doğu Pamir'de nüfusun önemli ölçüde azalmış olmasıdır. Nitekim, buradaki Saka'lara ait arkeolojik komplekslerin analizi, bunların tarihlenmesinin M.Ö. II. yüzyıldan daha sonraki bir zaman olamayacağını göstermektedir.²²⁰ Litvinskiy bunda, Sailerin, Pamirler'den güneye geçiş hareketlerinin önemli bir delilini bulmaktadır; üstelik bu hareketle, Pamirler'de oturan göçebe kabileler de Kuzey Hindistan'a sürüklenmişlerdi. "Demek ki, Pamir Saka kabileleri, Pamir ve Pamir civarından geçip gelen diğer kabilelerle birlikte Bactria Grek Krallığı'nın tahribine iştirak ettiler. Bu, Bactria'nın ve Kuzey Hindistan'ın merkezlerine hücum eden göçebelerin birkaç dalgasından biri idi..."²²¹

O halde, bu Saka göçebe grupları ile, Kuşanları teşkil ettiği kabul edilen Bactria bölgesindeki göçebelerin kurganları arasında, herhangi bir irtibatın bulunup bulunmadığına bakmak gerekir.

Orta Asya'daki Pamir kurganlarının yanı sıra diğer civar bölgelerdeki göçebe kurganlarını, Bişkent vadisindeki kurganları ve genel olarak göçebe kurganlarını tetkik etmiş olan Litvinskiy, M.Ö. VII. yüzyıldan itibaren belli başlı üç Saka göçebe grubu tespit ediyor: 1. Aral çevresi, 2. Fergana-Altay-T'ien-shan yani Tanrı Dağları-Semireç'e/Yedisu, 3. Pamir Sakaları.

1. Aral çevresinde S. P. Tolstov, eski Amu-derya-Sırderya ırmakları arasında önemli ölçüde şehir ve kurgan tespit etmiş olup, Çirik-rabat, Babiş-mulla I, Balandı I, bu yerleşmelerden bazılarıdır. Tolstov, Çirik-rabat'ı M.Ö. V.-II. yüzyıllara tarihlenerek, bunu Apasiacae kabileler birliğinin başkenti kabul etti. Canı-derya'nın asıl su yolunun eski kıyısı boyundaki yerleşmeler de yine ona göre, Apasiacaelere aittir. İnkar-derya havzasındaki yerleşmeleri ise Tolstov, Sacaraucaelere maletti. Sır-derya'nın eski akıntı yolu havzasında Ceti-Asar (uroçişçe)'daki 20 şehir harabesi ise onun tarafından Toharlara atfedilmiştir ve M.Ö. I. bin ortası ile milat sınırı arasına tarihlidir. İnkar-derya üzerinde bulunan iki mezarlık

KUŞANLARIN MENŞEİ

bizi ilgilendiriyor; bunlardan biri Tagisken, diğeri ise Uygarak kurganlarıdır. Tagiskendekiler bronz devrine ve İskit zamanına ait definlerdir. Doğu-Batı yönünde (veya Doğu-

Kuzeydoğu-Batı-Güneybatı) yönünde yerleştirilmiş çukurlardaki definler, tümüslü/kurganlı mezarlarda bulunur ve sırt üstü uzatılmış olup, baş ise Batıya dönüktür. Bu kurganlar, M.Ö. VII-VI. yüzyıla tarihlendiriliyor; buradaki daha geç olan definler ise M.Ö. V. yüzyıla tarihlidir. Uygarak kurganı, Tagisken'den 30 km. doğuda olup, burada 80 kurgan bulunmuştur; bunlar toprağa açılmış çukurlara defnedilmiş iskeletleri de ihtiva etmekte olup, ölü yakma izlerine de rastlanır.²²²

2. Yedisu-Tiyenşan/Tanrı Dağları araştırmalarını A. N. Bernştam yürütmüş, müteakip keşifler de K. A. Akişev ile E. İ. Ageeva ve A. G. Maksimova tarafından yapılmıştır. Bu bölgedeki kurganlar, "kraliyet" kurganları olduğu kadar, alelade mezarları da içinde bulundurur. Saka devrine ait önemli sayıda muhtelif buluntuların olduğu bölgede bilhassa, İli ırmağı orta mecrainın sağ kıyısında bulunan Bes-şatır kurganları önemlidir. Akişev'e göre, büyüklü küçüklü 31 kurgandan oluşmakta olup bunlar, Saka Tigraghaudalara aittir. İli vadisinde Kargalinsk, Altın-Emel, Cuvan-töbe, Kadırbay III gibi alelade definlerden oluşan diğer kurganlar da araştırılmıştır. Definler, taş çukurlara ve sıklıkla da toprağa yapılmış olup, ölüer sırt üstü uzatılmıştır; baş genellikle Batıya dönüktür. Çu, Talas ırmağ vadilerinde ve Orta T'ien-shan'da da Saka ve erken Vusun mezarları tetkik edilmiştir. Buralardaki birçok Saka devri buluntusu arasında bilhassa Issık-köl hazinesi önemlidir. Burada 17-18 yaşında olduğu tahmin edilen genç bir savaşçının çok sayıda altın levhalarla süslenmiş elbisesi, ağaçtan kınındaki demir kılıcı, kaftanının süslemeleri ve botları, Saka Tigraghaudaların giydikleri sivri başlık tipindeki başlığı ile soylu bir prens olduğu anlaşılmaktadır.²²³ Yedisu ve civar bölgelerde, İskit devrine ait seri halinde büyük bronz kazanlar bulunmuştur.²²⁴

Fergana ve civar bölgelerde İskit devri, M.Ö. VII-IV. yüzyıllara ait eserler arasında Kayrakkum mühimdir; ancak burada eş zamanlı definlere rastlanmamıştır. Fergana vadisinin güney kısmında ise Aktam, Kungay, Sufan v.s. gibi kendine özgü kurganlar bulunmuş olup, bunlar uzun toprak setlere sahiptir. M.Ö. VI-III. yüzyıllara tarihlenen definler, sırt üstü uzatılmış olup, başlar ise yine Batıya dönüktür. Bunları araştıran N. G. Gorbunova, definleri Saka ve Vusun kültürüne atfediyor. Ancak Yu. A. Zadneprovskiy, buna karşı olarak bu kurganları Parikan'lara atfetmektedir. Fergana'ya civar olan Güney T'ien-shan'da Bernştam tarafından araştırılan bir sıra Saka devri kurganlarından Narın ırmağı vadisindeki Alamişik ve Cirgetal önemli olup, bunlar bazı hususlarda Yedisu'dakilere yakındır; ancak büzülmüş definlere de rastlanır ki bunlar, oldukça ciddî bir istisna teşkil ederler. Duruma göre buradaki Sakalar, Kurama-Karamezar silsilesinin güney eteklerini de işgal etmiş olmalıydılar. Fergana'nın güney-doğu kısmında Alay silsilesine bağlı vadilerde ve bizzat Alay vadisinde çok sayıda kurgan grupları bulunmuştur. Bunlardan Tüleyken, Çakmak, Karaşvak, Şart I-II, Daraut-Kurgan, Çak vb. gibi birçokları Saka devrine aittir. Derin olmayan çukurlara yapılmış definlerin yanı sıra Kurgak ve Nura Saka kurganları gibi toprağa kazılmış ve yüksek olmayan taş setleri bulunan çukurlara defnetme görülür. İ. Kojomberdiev, Ketmen-tübe'de aralarında muazzam Saka "kraliyet" kurganlarının da bulunduğu bir sıra Saka kurgan serisi tespit etmiştir. Fergana vadisi ve civarındaki bu eserlerde, Saka'lara atfedilen bilhassa bakır kazanlar kaydedilebilir.²²⁵

3. Pamir kurganlarına gelince, Litvinskiy, bütün bu kurganlar arasında, yapısı itibariyle, Pamir'de bulunan Saka kurganlarının hepsinden çok T'ien-shan ve Semireç'e kurganlarına yakın olduğuna dikkati çekerek,²²⁶ Pamir bölgesinde bulunan: Aydınköl, Akbeit, Aliçur I-II,

KUŞANLARIN MENŞEİ

Andemin, Balyand-kiik, Cartı Gumbez I-V, Istık, Kızıl-Rabat, Kunti-Muş Saka kurganlarına geçiyor. Bu kurganlarda bazı istisnalar olmakla beraber, definler genellikle sağ yan üzerine (ve bazılarında sırt üstü) yatırılmış olup, başların yönlendirilmesinde kadın ve erkeğe göre ayırım yapıldığı görülür: Erkeklerde başlar doğuya, kadınlarda ise batıya dönüktür; yüz ise genelde güneye çevrilmiştir.²²⁷

Litvinskiy, Pamir Sakalarının oldukça enteresan olan antropolojileri hususunda da bilgi vermektedir. Bernştam'ın kazılarında ele geçirilen kraniolojik (kafatası) materyalleri araştıran V. V. Ginzburg da Pamir Saka'ları hususunda şunları söylüyor: Yüksek, dolikosefal kafa yapısı görülür ki kadınlarda da durum aynıdır. Bu bilgilere göre de araştırılan kafatası serileri Europeoid tipinin Akdeniz ırkına aittir.²²⁸ Pamir'deki 34 erkek ve 29 kadın kafatası üzerinde yaptığı araştırmada T. P. Kiyatkina da şu fikre varmıştır: Erkek kafatasları keskin bir şekilde dolikosefal kafatası tipinde olup, deformasyon, yani kafatasını sun'î olarak bozma adeti izleri yoktur. Kadın kafatasları da erkeklerinkiyle aynıdır ve tek tip seriyeye rastlanır. "Bu, Europeoid dolikosefal, dar ve yüksek yüzlü antropolojik bir tiptir." Görüldüğü üzere gerek Ginzburg, gerekse Kiyatkina'nın verdikleri hususiyetler, birbirine benzemektedir.²²⁹ Litvinskiy, bunların Pamir bölgesinde yaptıkları kraniolojik araştırmalarının neticesini gösteren bir de liste vermektedir.²³⁰

Antropolojik tip bakımından T'ien-shan/Tanrı Dağları Sakaları, Doğu Kazakistan Saka'larına çok yakındırlar. Aral çevresi Sakaları (M.Ö. VII-V. yüzyıl) ise T. A. Trofimova'nın kazılarına göre, Orta Asya menşeli önemli ölçüde Mongoloid izler gösteren ve yoğun olarak Andronovo olarak görülen Europeoid tabakadan oluşan karışık bir nüfusu gösterir. Çok daha sonraki zamanlarda, M.Ö. IV.-II. yüzyıllarda Mongoloidlik azalmıştır. Trofimova, Aral çevresi Sakalarının, Andronovo (veya buna yakın) tipin mebzuliyeti ile birlikte, bazı Akdeniz tipi varyantlarının iştirakiyle, Mongoloidlerin nüfuzunu gösteren mahallî bir Europeoid ahali oluşturduklarını belirtiyor: Kazakistan, Altay ve Ural çevresi.

Volga boyu'nda ise Saka-Sarmat zamanında ahalinin ırkî terkihi oldukça karışık idi ve bu durum, bilhassa kafataslarının incelenmesinde kendini göstermektedir. B. Firşteyn'e göre, Sarmatlar'ın kafatasları hepsinden çok, Doğu Altayın Pazırık ve Mayemir kafataslarına benzer; Dnyeper-boyu İskitleri'nden olduğu kadar, Doğu Kazakistan Sakaları'ndan da oldukça ayrılmaktadır. Doğu Kazakistan Saka devri antropolojik materyalleri ise, genelde tek tip olmayıp, bunlardan bir kısmı, Orta Asya T'ien-shan materyallerine çok benzer; diğerleri ise biraz farklıdır, üstelik orada Saka zamanında artık Mongoloid izler de görülmektedir. "Demek ki yukarıda verilen kısa özet, antropolojik-morfolojik bakımdan Doğu Pamir'in dolikosefal Saka ahalsinin, diğer Saka kabileleri veya, Orta Asya olduğu kadar, Kazakistan sahasında onlara akraba kabileler arasında da izole edilmiş bir durum işgal etmekte" olduğunu göstermektedir.²³¹ Litvinskiy, ayrıca şöyle bir sonuca da gidiyor: Fergana, Alay ve Doğu Pamir'in en eski ahali dolikosefal Akdeniz tipinde olup, sonra Fergana'da ve Sırderya ile Amuderya arasında, "Orta Asya iki ırmak-arası"na ait brakisefal Europeoid bir ırk teşekkül etmeğe veya yayılmağa başladı.²³² Litvinskiy, Kuşan İmparatorluğu ile Saka-Haumavarga konfederasyonunu ise şöyle mukayese ediyor: "Orta Asya'nın bütün güney-doğu kısmını ve, Afganistan, Hindistan ve Doğu Türkistan'ın hem-civar bölgelerini işgal eden Saka-Haumavarga konfederasyonu, büyüklük bakımından Kuşan İmparatorluğu veya Eftalit Devleti ile ölçülebilen muazzam bir kabile teşekkülü idi."²³³

Bu Saka kurganlarının gerek yapı, gerekse etnik hususiyetleri, vücudun mezar içerisindeki durumu bakımlarından, Bactria'daki göçebelerin muhtelif kurganlarıyla mukayesesi, bize

KUŞANLARIN MENŞEİ

Kuşanların menşei hususunda başlıca iki tercih bırakıyor. Görüldüğü üzere Sakalar'ın bu kurganlarındaki bilhassa baş yönlendirmesi, Bişkent vadisi kurganlarındakine uymamaktadır; ama bunun yanı sıra Ksirov'dakileri andırıyor. Pamir kurganları ile ise pek çok bakımlardan farklılıklar bulunuyor; sadece Aral çevresi, Fergana-Alay-Tanrı dağları bölgelerindeki kurganlar, etnik ve kafatası bakımlarından benzerlik arz ediyorlar. O halde Kuşanlar, ya Aral bölgesi civarından geldiler ve Bişkent vadisine yerleştiler; ya da Aral-Fergana-Alay ve Tanrı dağları bölgelerinden gelerek Ksirov bölgesine yerleştiler ve bize Ksirov kurganlarını bıraktılar. Ancak Pamirler'dekilerden her iki durumda da farklı oldukları açıktır.

Şimdi, kurganların etnik hususiyetine yardım edebilecek, ama yukarıda zikredilen Saka görüşündeki âlimlerce bahsedilmeyen birkaç hususa temas edelim.

Kuşanların Saka menşei ima edebilecek bazı sikke delilleri mevcuttur. Daha önceden "HIAOY" gümüş sikkeleri vesilesiyle kaydedildiği gibi, "HIAOY" (yabgu?)'nin "Kuşan" ismi yanı sıra bir de "Sanab" kelimesi geçiyordu; Gardner bunu "Saka/Sakab" olarak okumuş, Bactria Grek Krallığı'nı yıkmaya iştirak eden Sacarauli isminin bir varyantı olarak SAKAROU şekli üzerinde de durmuş ve "HIAOY"nun bir "Saka" kralı olduğunu belirtmişti.²³⁴ Ekseriyet arz etmemekle beraber, "Sanab" yazısının muhtelif varyantları arasında "Sakab" şekli de görülür. Yine son zamanlarda J. Cribb, Vasudeva II.'nin "Şaonano şao Koşano Şaka" yazılı bir sikkesini yayımladı.²³⁵ Cribb bunu "Kuşan Kralı Şaka" olarak yorumlamıştır; kendisine "Şaka" diyen bu küçük kralın paraları Samudragupta (335-380) tarafından taklit edilmiş olmalıdır.²³⁶ Buradaki "Şaka" kelimesi Brahmic yazılmıştır.²³⁷

Kuşanlar ile Sakaları irtibatlandıran diğer bir temel husus, bizce, erken Kuşanlar devrinde Kuşanların kitabelerinde kullanılan ve Saka hükümdarı Azes I.'e atfedildiği için "Azes" veya "Vikrama" olarak isimlendirilen takvimin bazı bilginlerce "Eski Saka Takvimi" adıyla da adlandırılması,²³⁸ bunun da M.Ö. 58/57 yılından tarihli olmasıdır. Bu takvimi Kuşanlar Kujula Kadphises devrinden itibaren kitabelerinde kullanmışlardır; onun (?) 122 tarihli Panctar ve 136 tarihli Taksila gümüş tomar kitabeleri bu Azes takvimine tarihlidir.²³⁹ Daha sonraki muhtemelen M.S. 78 yılından başlatılan ve bilhassa Kuşanlara bağlı olan muhtelif Saka satraplıkları tarafından kullanılan Saka takviminin uygulamaya geçirilişi de yine Kuşanlar ile alakalıdır; Kuşanların Hindistan'daki rolleri bu takvim'in başlatılmasıyla ilgilidir.²⁴⁰ Mac Dowall'ın bildirdiğine göre, muhtemelen Kujula Kadphises olan bir Kuşan hükümdarı zamanında Kuşanların, Gondophares ve haleflerinin elindeki Gandhara ve Taksila bölgelerini zaptı ile bu bölgelerde Gondophares sülalesinin hakimiyetinde bulunan Sakalar, bu tarihte Kuşanlar tarafından istiklale kavuşturulunca, bu tarihi kendilerine bir zaman başlangıcı/takvim olarak tayin ettiler ve bundan sonra bu takvimi kullandılar.²⁴¹

Sakalar ile Kuşanları irtibatlandırarak bir diğer husus da tamgalardır. Göçebelerin aile veya sülale işareti demek olup, "etnik bağlılık, akrabalık ilişkileri ve coğrafi menşei" göstermede yardımcı olabilecek²⁴² ve onlar için vazgeçilmez bir şey olan tamga, Bactria bölgesinde Sakalar'ın, bilhassa da Yüeh-chih ve Kuşanların gelişiyle ortaya çıkmaktadır.²⁴³ Bilhassa Hotan sikkelerindeki bazı tamga'lar ile Kuşanların Kujula Kadphises zamanında çıkardıkları bazı paraların üzerindeki tamga'lar aynıdır. Zeymal bunun, Hotan hükümdarlarının tamga'sı veya bir sülale işareti olduğunu belirtmişti.²⁴⁴ Cribb de bu işaretin bizi Kuşan ve Indo-Parth sikkelerini Doğu Türkistan ile irtibatlandırmaya götürdüğünü belirtiyor.²⁴⁵ Kuşanlar ile Sakaların sikkeleri arasındaki, tamga ile ilgili diğer bir irtibat da, Kujula Kadphises'in tamgası olduğu söylenen ve Gondophares'in tamga'sını²⁴⁶ andıran

KUŞANLARIN MENŞEİ

tamga'nın²⁴⁷ Maues sülalesi Saka sikkelerinde, bilhassa Azes sikkelerinin ön yüzünde de görülmesidir.²⁴⁸ Azes sikkelerinde ayrıca Kujula'nın sikkelerinden tanıdığımız "Nandipada" işaretide gözükmüyor.²⁴⁹ Ancak, Hindistan'daki Maues'in Saka sülalesi sikkeleri temel bir hususta Kuşan sikkelerinden ayrılmakta olup, bu da, Saka'ların sikkelerinde tıpkı Grek sikkelerinde olduğu gibi, Grek monogram'larının görülmesidir;²⁵⁰ bunlar Kuşan sikkelerinde yoktur.

Kuşanlar ile Sakaların münasebeti Ta Yüeh-chihlerden itibaren tarihî bakımdan incelendiğinde Konow'un belirttiği gibi, aralarında herhangi bir savaş olduğu veya düşmanlık ilişkileri bulunduğu sezilmiyor; tam tersine, Hindistan'da Sakaların mirasına Kuşanlar konmuşlardır. Ta Yüeh-chihlerin Sai-wang veya Sai'lerle olan kavgalarından bahseden tek Çin kaynağı ise CHS'dur. Ancak, bu kaynağın verdiği savaşla ilgili haberler, gerek bundan önceki SC 123'te, gerekse bundan sonraki HHS'da bulunmamaktadır; hatta CHS 96 A'daki Ta Yüeh-chih, Chi-pin bölümlerinde de yoktur. Sadece, CHS 96 B'nin Vusunlar bölümünde ve, SC 123'de bulunmamakla beraber onun notlarına dayanan CHS 61. bölümü "Batı Bölgeleri" kısmında vardır. Bu iki Çin kaynağının hangisinin daha mevsuk olduğu ayrı bir ihtisas konusu olabilirse de,²⁵¹ biz, gerek Enoki, gerekse Pulleyblank'ın da kabul ettiği üzere, bilhassa Yüeh-chihlerin Batıya göçü, Vusunlar, Yüeh-chih-Sai-wang (Saka) çatışması ve Sakalar'ın güneye göçü gibi son derece önemli konularda SC'nin asıl olduğunu ve CHS'nun, bilgilerini, bazı yeni ilavelerle birlikte ondan aldığını kabul ediyoruz. Bu bakımdan bazı güvenilmez ve kendi içerisinde tezatlar oluşturan bilgilerle de dolu olan CHS'nun verdiği bu Saka- Yüeh-chih mücadelesi hikâyesine fazla bel bağlamanın hatalı olabileceği görüşünü taşıyoruz.²⁵²

Yukarıda izah edilen deliller ışığında, Kuşanların "Saka" menşeinin daha ağır bastığı görülebilir. Bu delilleri bir liste halinde şu şekilde göstermek de mümkündür:

- 1. Nümizmatik Deliller:** Kuşan sikkeleri ile Hindistan'daki Saka sülalesinin sikkeleri yazı, tamga, tip bakımından benzerlik arz ederler; ayrıca "HIAOY"nın ve Vasudeva II'nin sikkelerinden bazıları üzerinde "Saka" ismine rastlanmaktadır.
- 2. Epigrafik Deliller:** Kuşanlara atfedilen kitabelerde, Sakalar tarafından kullanılan birçok kelime (Liaka, Kuzulaka, şâhî, devaputra, şaonano şao gibi) aynı stilde kullanılmakta ve tarihlemeler yine Saka'larınkine göre yapılmaktadır. Ayrıca, "maharaja" (Büyük Kral) unvanlı ve "Kopşakasa" (Kopşaka'nın) adlı bir kraldan bahseden yeni bir Saka kitabesi de bulunmuş olup²⁵³ bunun "Kujula Kaphsasa/Kadaphasa/Katphisasa" ile irtibatı da düşünülmüyor.
- 3. Lisanî Deliller:** Kuşanlar ve Sakalar, kitabelerini aynı dil, Prakrit dili ile ve genel olarak da Kharosthi alfabesiyle yazmışlardır. Fakat gerek Sakaların Issık-köl bölgesinden elde edilen kitabesi, gerekse Kuşan hükümdarı Vima Taktu'nun ("Söter Megas") (şimdi Çin kaynaklarının Yen-kao-chen'i ile aynileştiriliyor) 279 yılına ait üç dildeki Deşt-i Navur kitabesinin²⁵⁴ bir yüzünün aynı dille ve muhtemelen Hotan Saka diliyle ve "göçebelerin/Saka'ların yazısı" ile yazılmış olması ve bu yazıyla yazılmış hemen bütün "bilinmeyen dil ve yazı" ile olan kitabelerin Kuşanlar sahasında ve hassaten de Bactria'da bulunması, onların Saka irtibatını kuvvetlendirmektedir. Kuşanların bu resmî üçüncü yazısının, Hotan Saka dili ve yazısı olup, muhtemelen Kuşanlar sarayında da konuşulduğu bazı bilginlerce kabul ediliyor. Ayrıca, Kuşanların gerek sikkelerinde, gerekse kitabelerinde, aslen İran menşeli olan yavuga, kujula/kuzula, erjhuna, Kadphises, kara, şâhî, şaonano şao, devaputra gibi kelimelerin/unvanların yanı sıra, Kujula, Kadphises, Vima, Kanişka, Vasişka ve

KUŞANLARIN MENŞEİ

Huvişka gibi hükümdar isim ve unvanlarının, sadece İran dili ve Saka diliyle açıklanabiliyor olması, onların, Sakalar ile sıkı bir dil birliği içerisinde olduklarını gösteriyor.

4. **Arkeolojik Deliller:** Gerek Yüeh-chih/Kuşan devrine atfedilen Bişkent, gerekse Vahş vadisindeki göçebe kurganlarının, M.Ö. VII. yüzyıldan tarihlenen Aral gölü çevresi, Fergana-Yedisu- Alay ve Tanrı dağları bölgesi Saka kurganları ile bazı hususlarda mukayesesi, bunlar arasında defin adetleri, ölünün mezar içerisindeki vaziyeti ve yönlendirmesi (buna sadece Ksirov'dakilerin uyduğu görülüyor); Pamir bölgesi Saka kurganları hariç, diğerlerinin Mongoloidlik, Europeoidlik ve kafatası yapısı bakımından benzer hususiyetler göstermesi; yine bilhassa Bişkent vadisi kurganlarında rastlanan "kafatasında sunî deformasyon uygulama" adetine Pamirler hariç diğer Sakalarda da rastlanması, bunlar arasındaki nisbî yakınlığa işaret ediyor.

Gerek heykelerde, gerekse sikkeler üzerindeki büst tasvirlerinde, hatta taç özelliklerinde her iki tipin benzerlikler göstermesi;²⁵⁵ kurganlarda bulunan envanterin her iki grupta da birbirine yakın olması ve aynı göçebe hayat tarzını sürdürmeleri, Kuşanlar ile Sakaları ayırmanın çok zor olacağına işaret etmektedir. İran bölgesindeki kaya resimlerinden Sogdiana ve Harezmi bölgelerine kadar muhtelif göçebe Saka gruplarının sanatlarını ve giyim-kuşamlarını da inceleyen G.Walser gibi bilginler, Soğdlar, Harizmiler, Saka grupları (Saka haumavarg#, Saka tigraghauda ve Saka tyaiy paradraya)²⁵⁶ ve Skudra'ların hep aynı şekillerde tasvir edildiklerine işaret etmişlerdir ki buna "akinakes" kılıçlarını (Resim 25) da eklemek gerekir.²⁵⁷

5. **Astronomik Deliller:** Kuşanlar, Kujula Kadphises'den başlayarak kitabelerinde, M.Ö. 58 yılından başlatılan Vikrama veya Azes dediğimiz takvimi kullandılar; bu takvimin Hindistan'daki Saka hükümdarı Azes I. tarafından başlatıldığı biliniyor. Kuşanların M.Ö. 58/57 yılından başlayan bu Azes veya Yavana takvimini alıp kullanmaları gibi, Gondophares Sülalesi'ne Kuşanlar tarafından son verilip Gandhara ve Taksila gibi Saka ülkesi olan bölgelerdeki Sakalara istiklallerinin yeniden kazandırılması Mac Dowall'a göre, bu hadisenin cereyan ettiği M.S. 78 yılının, Kuşanlara bağlı olan Saka satrapları tarafından bir bayram ve takvim başlangıcı olarak kabul edilmesi, onların takvim ve zaman bilimi bakımından da birbirlerine yakın olduklarını gösterir.
6. **Tarihî Deliller:** Gerek Çin, gerekse Batı kaynakları, Kuşanlar'ın Hindistan'ı fetihleri sırasında Kuşanlar ile Sakalar arasında herhangi bir düşmanca davranıştan bahsetmiyorlar. Yüeh-chih'lerin Issık-köl ve Tanrı Dağları bölgesine yerleşmeleri hakkında CHS 96 B ve CHS 61'deki haberlere, SC 123 daha önce ve daha güvenilir olduğu için, fazla bel bağlamak doğru değildir; çünkü gerek Chang Ch'ien'in hadiselerine çok yakın bir zamanda bölgeyi gezmesine rağmen bu tür hadiselerden bahsetmemesi, gerek HHS'nun bu konuya temas etmemesi, gerekse CHS'nun kendi bölümlerinden bazılarında bu hususun hiç yer almaması bizi, bu Saka-Yüeh-chih çatışması ve Saka'ların sürülmesi hikâyesinin muhtemelen doğru olmadığı sonucuna götürebilir.

Netice olarak şu söylenebilir: Etnik bakımdan Kuşanlar, Aral gölü çevresi ile Tanrı dağları arasındaki eski Saka (Haumavarga?) sahasındaki bir yerde, muhtemelen de Alay-Tanrı dağları- Yedisu-Fergana bölgesinde, Hotan bölgesinde oturan geniş Saka göçebe kabileler topluluğuna mensup idiler; Grek Bactriasi'nin topraklarını istilaya da Yüeh-chih'lerle birlikte veya aynı zamanda katılmış olan bir gruptur. Çin kaynaklarının "Kuei-shuang" şeklinde verdikleri yabancı ismin tam tercümesi olan "KUŞAN" kelimesi de bir boy veya kabile adı olmayıp, devleti kuran kişinin şahsî ismidir.

Alıntı Kaynağı: Türkler Ansiklopedisi, Cilt: 1 Sayfa: 789-814

Dipnotlar:

1. Bu hadiselerin kısa bir özeti için bk. Frye 1996a, s. 444.
2. Bu isim, P. Pelliot'nun vaktiyle yaptığı düzeltmeden itibaren ilim âleminde genellikle Ch'iu- chiu-ch'üeh olarak verilmekle beraber, biz bu okunuş ve yazılış şeklini kabul ediyoruz.
3. Shrava 1993, s. 3.
4. Shrava 1993, s. 3.
5. 5 Shrava, 1993, s. 3; Kumar 1973, s. 1 (Manikiala ve Panctar kitabeleri).
6. Shrava 1993, s. 3; Kumar 1973, s. 1 (Taksila gümüş tomar kitabesi).
7. Shrava 1993, s. 3.
8. Shrava 1993, s. 3; 15-21; Kumar 1973, s. 1; Maricq 1958, s. 351, dn. 1; Staviskiy 1977a, s. 18, dn. 52; Göbl 1993, s. 114-116.
9. Kuşanlar, Grekçe 24 harfe bir harf daha eklemek suretiyle 25 harften oluşan bir alfabe kullanıyorlardı. Grekçe kitabede "r"şeklinde görülen ve "g" diye okunan harfin aslında "r" olup Grekçede olmayan "ş" sesinin yerini tuttuğu bilahare anlaşılmıştır, bk. J. Allan 1914, s. 408; Trever- Yakubovskiy-Voronets 1950, s. 122; Narain 1962, s. 175; Masson-Romodun 1964, s. 154; Mukherjee 1967, s. 3-4; Staviskiy 1977a, s. 18, dn. 52; Bongard-Levin-İl'in 1985, s. 395.
10. Shrava 1993, s. 16; Göbl 1993, s. 114.
11. Lukonin 1987, s. 225; Kumar 1973, s. 1
12. Lukonin 1986, s. 108-109; Bongard-Levin-il'in 1985,s. 409.
13. Maricq 1965, s. 78.
14. Maricq 1965, s. 49; Mukherjee 1967, s. 15-16; Frye1984, s. 262; Göbl 1993, s. 49.
15. Lukonin 1987, s. 221.
16. Staviskiy 1961, s. 111; Lukonin 1967, s. 16; Lukonin 1969, s. 31, 34; Lukonin 1987, s. 219, 234; Bongard-Levin-il'in 1985, s. 409; Harmatta 1969, s. 384-385; Frye 1974, s. 119; Frye 1984, s. 371; Frye 1996c, s. 457; Stawiski 1979, s. 67; Sundermann 1996b, s. 472 (Sunderman bunu Gandhara olarak kabul etmiştir). Ancak, kitabede Şahpur I.'in bu fetihlerine rağmen "Kuşan hükümdarı" veya "Kuşanlar'ın büyük hükümdarı" gibi henüz bir unvan taşımaması önemlidir. Bu konuda bk. Lukonin 1969, s. 37; Lukonin 1987, s. 223.
17. Paykuli kitabesi, Bağdat-Süleymaniye arasında önemli bir geçit olan Paykuli'de bulunmaktadır. Bk. Humbach-Skj^rv0 1978, s. 14 ve Fig. 116.
18. Humbach-Skj^rv0 1983a, s. 105; Humbach-Skj^rv0 1983b, s. 122-123; Harmatta 1969, s. 389; Carter 1985, s. 272; Narain 1990, s. 171. Karışık bir dönem olan Narseh zamanında onun "marzb#n-î-KNşNn" gibi, val anlamındaki daha küçük bir unvanla yetindiği görülüyor (Basham 1968, s. 392-393, dn. 1-2; Brunner 1974, s. 159).
19. Rtveladze 1993/94, s. 91; Rosenfield 1993, s. 116; Sims-Williams-Cribb 1995/96, s. 105.
20. V. Lukonin, Sasanî valilerinin çıkardıkları paraları iki gruba ayırmış, birincilere "Kuşan- Sasanî" derken ikincilere ise "Sasanî-Kuşan" ismini vermiştir; birinci gruba giren paraların çıkarılış tarihi 380, ikinci grubunki ise 367 yılına doğrudur. Bk. Lukonin 1969, s. 39 ve dn. 114; Lukonin 1986, s. 131; Frye 1974, s. 120; Pugaçenkova-Rtveladze 1990, s. 61-62.
21. Kuşan-Sasanî sikkeleri ve açıklamaları hakkında güzel bir çalışma için bk. Cribb 1990, s. 183-191. Kuşan-Sasanî paraları ve üzerindeki yazılar hakkında bk. Trever-Lukonin 1987, s. 64-73.

KUŞANLARIN MENŞEİ

22. Göbl 1978, s. 216-217 (Tafel 115).
23. Herzfeld 1930, s. 1; Stawiski 1979, s. 66; Bivar 1979, s. 330; Dani-Litvinsky 1996, s. 105-108; Harmatta 1969, s. 387; Lukonin 1967, s. 24; Brunner 1974, s. 145; Bachhofer 1936, s. 429. Sasanî Kuşanşah'larının bir listesi için bk. Brunner 1974, s. 161-162; Bivar 1979, s. 332; Cribb 1981, s. 101; Cribb 1990, s. 162. Herzfeld, "Vuzurg Kuşanşah"dan "vuzurg Kuşanşahanşah" unvanına geçişin 252 yılında olduğunu belirtiyor (Herzfeld 1930, s. 37-38).
24. Carter 1985, s. 220 ("Ardoşoro koşono şao"); Cribb 1981, s. 98 ("kws'n MLK" =Kuşan Şah).
25. Carter 1985, s. 277. Kuşanşahr ve Sogdiana bölgesi, bundan sonra gelen muhtelif boylar tarafından da istilaya uğramış; IV. yy. daki Kionitlerden sonra V. yy. da Hephthalit'ler, VI. yy. da ise Türk Kağanlığı bu toprakları ele geçirmişlerdir. Bk. Sundermann 1996, s. 465.
26. Göbl 1978, s. 217. Azarnoush'a göre ise en son kullanan kişi, M. S. 359-360 tarihi civarında Peroz'dur (Azarnoush 1991, s. 83).
27. Sims-Williams-Cribb 1995/96, s. 105; Cribb 1999, s. 186; Sims-Williams 1999, s. 246 (Bu üç makaleyi göndermek lütfunda bulunan J. Cribb'e çok müteşekkirim).
28. Tohi kitabeleri hakkında bk. Harmatta 1969, s. 316-322.
29. Sundermann 1996b, s. 472; Sims-Williams 1999, s. 245.
30. Bk. Chavannes 1907, s. 190-191. Kuei-shuang isminin Arkaik Çince (kywed-syang) ve Eski Çince (kwei-syang) telaffuzları dikkate alındığında yine iki heceli olduğu ve ses benzerliği bakımından da Brahmiçe karşılığına uygun olduğu görülmektedir, bk. Mukherjee 1967, s. 4-5; Mukherjee 1988, s. 1.
31. Bk. Pulleyblank 1966, s. 22, 26. Keza bk. Mukherjee 1967, s. 16-17.
32. Beal 1983, s. 34.
33. Mukherjee 1967, s. 16-17; Mukherjee 1988, s. 147-148, dn. 193.
34. Mukherjee 1967, s. 10-13; 34, dn. 94. Bununla beraber Mukherjee, kelimenin kökünün Kuşa olduğunda, "-ân"ın ise sıfat son eki olduğunda ısrar etmektedir (Mukherjee 1967, s. 6-7). Maamafih bütün bu fikirler "Kuşan" kelimesini coğrafi bir mekana bağlamağa yöneliktir.
35. Kuei: Saygıdeğer, asil; shuang: donmuş şebnem, kırağı.
36. Mukherjee 1967, s. 32, dn. 45 a.
37. İlgili Ermeni kaynakları ve dönemleri hakkında bk. Gignoux 1990, s. 64-65.
38. Trever 1954, s. 135; Lukonin 1969, s. 43; Lukonin 1987, s. 230; Garsoian 1989, s. 197-198, 217.
39. 442-449 hadiseleri münasebetiyle; "Kuşanlar da denilen Hun'ların ülkesi...". Bk. Langlois II, 1880, s. 184 vd.; Marquart 1901, s. 61; Allan 1914, s. 405; Ghirshman 1948, s. 86; Mukherjee 1967, s. 18; Trever 1954, s. 136; Marşak 1971, s. 59-63; Thomson 1991, s. 133.
40. Bk. Moses Khorenats'i 1980, s. 93, 131, 213, 215, 219, 220, 364, 366, 367. Gerek Khorenats'i, gerekse Sebeos, Kuşanların ülkesinden bahsederken kraliyet şehri yani başkent olarak Bahl-Şahastan'ı verir; Movses Horenatsi 1990, s. 56, 119, 120, 232. Ayrıca bk. Göbl 1993, s. 72-73; Trever 1954, s. 138-139, 143; Lukonin 1969, s. 27-29; Lukonin 1987, s. 216-217.
41. Lukonin 1969, s. 27; Thomson 1976, s. 39.
42. Trever 1954, s. 140-141; Marşak 1971, s. 64.
43. Bu hususta bk. Hewsen 1992, s. 123, dn. 107.
44. Müller 1918, s. 581-582.
45. Maenchen-Helfen 1944-45, s. 76; Kâşgarlı Mahmûd'un Divânü Lugati't-Türk isimli eserinde de Küsen, Kuça şehrinin bir diğer adı olarak açıklanıyor (I, 404: "áPz : !;z denilen şehrin bir adı. Burası Uygur sınırıdır"; bk. Atalay I, 1985, s. 404.
46. Mukherjee 1967, s. 17-18.
47. Bk. Pelliot 1934, s. 58 vd.; Mukherjee 1967, s. 17-18.
48. Staël-Holstein 1914, s. 79-82; Allan 1914, s. 403-406. Sasanî Kuşan valileri de Kuşânşâh veya Kuşânşâhânşâh unvanlarını kullanıyorlardı ki kelime, burada da "Kuşân" şeklindedir, bk. Göbl 1967,

KUŞANLARIN MENŞEİ

s. 16-17.

49. Bu tür bilgiler bilhassa, Buhara'nın tarihini yazmış olan Narşahî'nin "Tarîh-i Buhârâ" isimli eserinde görülmektedir. "Kuşân" asılladeleri ile İslâmların karşılaşmaları ve münasebetleri hakkında bk. Kitapçı 1989, s. 131, 133-134, 144-144.
50. Bk. Al-Istakhrî 1927, s. 316 (Keşâniyye), 323, 342-343 (Küşâniyye); Ibn Haukal 1967, s. 343, 365, 370, 374, 375, 403 (4tÖ"Tw}!); Al-Moqaddasî, 1967, s. 49, 266, 280 (Küşânî); 269 (Küşâniyye); JACUTS's IV 1869, s. 276 (Keşâniyye). Bartol'd, "Kuşaniyye", Tomashek ise Keş şehrine binaen "Keşâniyye" okuyuşunu kabul etmiştir (Tomashek 1877, s. 85, 184). El-Sem'ânî, üÖ"Tw}! şeklinde harekelediği Kuşânî'den yetişen zatları sıralarken, bunun, Semerkant havalisinde ve Soğd beldelerinden olduğuna da temas ediyor (Al-Sam'ânî 1912, s. 484 a). Bu konuda teferruat için bk. Masson 1984, s. 15-16.
51. Staviskiy 1961, s. 111.
52. Bk. Bartol'd 1963a, s. 146-147. Strange 1966, s. 466. Bartol'd'un verdiği bilgiye göre, Kuşaniye'nin İslam öncesi devirde hususî bir bölge olup, Taberî'de "Kuşân-şâh" olarak zikredilen bu unvana sahip kimseler, bir zamanlar bütün Maverâünnehir hakim idiler (Bartol'd'a göre bu ifade, Yüeh-chih zamanındaki hakimiyet sahasına işaret etmektedir (Bartol'd 1963a, s. 147).
53. Bartol'd 1963b, s. 114; ayrıca bk. Strange 1966, s. 486 ve 433'e ekli harita. Kuşaniyye'nin M. S. III. yy. dan itibaren Orta Asya Kuşanları'nın, Peşaver'in ise Hind Kuşanları'nın başkenti olduğu hakkındaki görüş için bk. Trever 1954, s. 185.
54. Ibn Hordadbeh 1986, s. 176. dn. 85.
55. Staviskiy 1961, s. 114.
56. Bu konuda bk. Staviskiy 1961, s. 108-114; Masson 1968, s. 14-25.
57. Kumar 1973, s. 2.
58. Tam tarih hakkındaki diğer görüşler için bk. Posch 1995, s. 81-82, 96 (M. Ö. 148).
59. Boppearachchi 1992a, s. 104-5, 106; Boppearachchi 2001, s. 25, 29 (dn. 25); Lyonnet 2001, s. 154; Grenet 1991, s. 148; Lyonnet 1991, s. 156; Koşelenko 1996, s. 451; Xinru 2001a, s. 266, 279 (Bu makalenin ayrı basımını bana göndermek nezaketinde bulunan Dr. Xinru Liu'ya müteşekkirim). Cl. Rapin, Ta Yüeh-chih'ların Ta-yüan (Fergana)'dan Amu-derya/Oxus güneyine gelişlerini M. Ö. 140 ila 130 yılları arasına tarihlemektedir (Rapin 2001, s. 220). Ayrıca Bk. Trever-Yakubovskiy-Voronets 1950, s. 101; Stawiski 1979, s. 58; Masson-Romodine 1964, s. 134; Masson 1982, s. 74. Pugaçenkova 140'lı bir zaman verirken (Pugaçenkova 1966, s. 13), Fussman M. Ö. tahminen 150 yılını teklif etmektedir (Fussman 1989, s. 59).
60. Bu göçebe istilası ve gelişimi hakkında bk. Tarn 1938, s. 275-277.
61. Bk. Zürcher 1968, s. 365, 367; Hulsewe 1979, s. 121-123; Davidovich 1980, s. 151-155; Narain 1967, s. 78; Narain 1990, s. 158-159; Pugaçenkova-Rtveladze 1990, s. 46; Posch 1995, s. 103-104. Beş Yüeh-chih yabgu'lukları, bunların muhtemel yerleri hakkında bk. Narain 1982, s. 174-183 (bu makaleyi bana gönderen A. K. Narain'e teşekkür ederim); P'iankov 1996, s. 43; Tezcan 1996, s. 196-225.
62. Enoki-Koshelenko-Haidary 1994, s. 171; Xinru 2001a, s. 274.
63. Narain 1981, s. 252; Narain 1982, s. 174 (bu makalelerin ayrı basımlarını göndermek lütfunda bulunan Prof. A. K. Narain'e teşekkür ederim).
64. Cl. Rapin'e göre (Rapin 2001, s. 219); ayrıca bk. Cribb 1999, s. 183-184.
65. Xinru 2001a, s. 274.
66. Xinru 2001a, s. 277.
67. Önceden "Heraios", "Heraiou" ve "Miaiou" şeklinde okunan bu kelimenin, hükümdarın ismi değil unvanı ve "yabgu" kelimesinin en arkaik şekli (yau, yavu, yabgu) olduğu, yapılan araştırmalar neticesinde bugün ortaya çıkmıştır. Bk. Davidovich 1980, s. 160-162; Harmatta 1994a, s. 316-317.
68. Sharma 2002.
69. Enoki-Koshelenko-Haidary 1994, s. 174. Enoki'ye göre, Kuşa kelimesi "Yüeh-chih" demektir.

KUŞANLARIN MENŞEİ

70. Hint kaynaklarındaki “Kuşa” kelimesi ve bunun “Kuşana” ile ilgisi (“Kuşan ırkının bir üyesi”) hakkında bk. Staël-Holstein 1914, s. 86-88.
71. “HIAOY” sikkeleri ve bunların Kujula Kadphises’e atfedilmesi hakkında bk. Cribb 1993, s. 107-134 (bu makalenin ayrı basımını göndermek lütfunda bulunan J. Cribb’e müteşekkirim).
72. Eucratides’in saltanat yılları tartışmalıdır: M. Ö. tahminen 171-145 (Grenet-Rapin 2001, s. 82); M. Ö. tahminen 160-150? (Lyonnet 2001, s. 154). Eucratides taklidi paralar hakkında bk. Zeymal’ 1978, s. 201-206, Zeymal’ 1983, s. 93-110.
73. Grenet 1991, s. 149, fig. 5; Masson 1976, s. 11. Bu Heliocles taklitlerine ilim âleminde “Barbar Heliocles” ismi verilmektedir. Heliocles taklit paraları için bk. Zeymal’ 1978, s. 201, 204; Zeymal 1983, s. 110-128.
74. Rtveldze 1993/94, s. 88.
75. Bk. Cribb 1993, s. 120-121, 130-131, 133. “Kuşan” kelimesinin bu sülalenin kurucusunun yani Kujula Kadphises’in şahıs ismi olduğu daha önce de Jayaswal tarafından ileri sürülmüştü; bk. Puri 1977, s. 1; Kumar 1973, s. 3. Jayaswal’ın temel delilleri, Panctar ve Taksila’daki kitabelere dayanmaktadır; o buradaki tabirleri “Kral Kusâna” olarak anlamaktadır. Kanişka’nın kullandığı “Kaneşki Koşano” tabiri de ona göre “Kanişka, Kuşâna’nın torunu” demektir. Buradan da anlaşılacağı üzere Jayaswal, Kujula Kadphises’den sonra “Kuşana” tabirinin artık bir sülale adı haline geldiğini kastetmektedir ki makuldür. Jayaswal’ın bu görüşlerinin tenkidi için bk. Kumar 1973, s. 3 (Kumar’a göre, Mat kitabesindeki “Kusâna (m)-putro” ifadesi, “(Kral) Kuşana’nın oğlu” değil, “Kuşana sülalesinin torunu” anlamında olmalıdır).
76. Mandel’shtam 1966, s. 87; Masson 1971, s. 32; Zeymal’ 1983, s. 95; Cribb 1993, s. 130. Harezm sikkelerinde de kendilerine has bir tamga ile birlikte aynı yazı görülmektedir (Pugaçenkova 1965, s. 135).
77. Göbl 1976, s. 13.
78. Bk. Gardner 1966, s. 21-24; Pl. VII/1-8. Bu tartışmalı konuda ayrıca bk. Staviskiy 1977b, s. 212. Heliocles’in gümüş sikkelerinde monogram’lar, tıpkı “HIAOY”nun sikkesine benzer şekilde, Zeus’un ayakları altına yakın yerdedir; Eucratides’in sikkelerinde ise yine aynı şekilde atın ayakları altındadır.
79. Zeymal’, bunu “Hüküm süren Kuşan yabgusu Sanab’ın” şeklinde tercüme etmiştir. Bk. Zeymal’ 1983, s. 155. Davidoviç ise, “Hüküm süren kuşan (=yabgu) HIAOY Sanab’ın” ve “Hüküm süren kuşan HIAOY’nun. Sanab” şekillerinde anlamıştır. Bk. Davidoviç 1976, s. 65.
80. Bk. Tolstov 1939, s. 115-116; Pugaçenkova 1965, s. 129 (Bu iki makalenin fotokopilerini gönderen B. Ya. Staviskiy’ye minnettarım); Davidovich 1980, s. 160; Cribb 1993, s. 127-131; Frye 1996c, s. 456; Cunningham 1888, s. 47-50; Cunningham 1890, s. 111-114, 155 (Gerek Cunningham, gerek Pugaçenkova, gerekse Frye, Korranou ile Sanab’ın yerini değiştirerek o şekilde tercüme etmişler, Cunningham ise HIAOY yerine MIAOY okumuştur).
81. Dobbins 1970, s. 25-26; Rosenfield 1993, s. 16. Mukherjee, burada “Guşana” veya “Kuşana” olarak zikredilen kişinin Kuşan hanedanına mensup biri olması gerektiğine işaretle, Kujula Kadphises’in Hint kıtasının önemli bir bölümünü fetheden ilk hükümdar olduğunave ondan önceki biri de olamayacağına göre Kujula olması gerektiğini belirtmiştir (Mukherjee 1973, s. 33).
82. Dobbins 1970, s. 25; Rosenfield 1993, s. 16.
83. Cribb 1993, s. 131; Sims-Williams 1995/96, s. 100; Cribb 1999, s. 182 (Bu makalenin fotokopisini göndermek lütfunda bulunan J. Cribb’e müteşekkirim).
84. Mukherjee 1988, s. 448 G.
85. Bk. Hulsewé 1979, s. 145 (Vu-sun’lar arasındaki Sai ve Ta Yüeh-chih unsurları).
86. Bk. Xinru 2001a, s. 277.
87. Xinru 2001a, s. 269.
88. Xinru 2001a, s. 269.
89. Bu konuda bk. Sarianidi 1985, s. 7-18; Sarianidi 1986, s. 301; Sarianidi 1989, s. 57; Rubinson 1992, s. 2; Posch 1995, s. 138-139.
90. Bk. Sarianidi 1986, s. 301-322; Xinru 2001a, s. 275.

KUŞANLARIN MENŞEİ

91. Bölgede kazı yapan mesela P. Bernard, bu mezarların, mezarlardan çıkan sanat eserlerine ve Grek kayıtlarına göre, Çin kaynaklarında zikredilen Yüeh-chih veya Kuşanlar'a değil, İskitler'e ait olduğunu savunmaktadır.
92. Bk. Sarianidi 1989, s. 173-174.
93. Xinru 2001 a, s. 273-274; Xinru 2001 b.
94. Irk ilminin son durumu hakkında bk. Xinru 2001a, s. 269, dn. 17.
95. Enoki 1959, s. 229, 232; Enoki-Koshelenko-Haidary 1994, s. 174.
96. Bu kabileler hakkında bk. Trever-Yakubovskiy-Voronets 1950, s. 102-103; Masson-Romodina 1964, s. 134, dn. 7; Narain 1967, s. 14-20; Mukherjee 1970, s. 123; Bongard-Levin - İl'in 1985, s. 394-395; Rosenfield 1993, s. 8-10; Tezcan 1996, s. 160-195; P'iankov 1996, s. 38; P'yankov 2002. Asiani ve Pasiani'ler hakkındaki yeni yorumlar için bk. Bailey 1994, s. 9-10.
97. Mukherjee'ye göre Toharlar Doğu Bactria'yı, diğer kabileler ise Batı Bactria'yı işgal etmişlerdi. Bk. Mukherjee 1978, s. 77.
98. Bk. Frye 1996c, s. 456; Enoki-Koshelenko-Haidary 1994, s. 180.
99. Bactria ve Sogdiana'nın göçebelere istilası, ismi geçen kavimler ve bunların menşei hakkında bk. Tezcan 1996, s. 164-195.
100. Bu konuda bk. Craig 2002.
101. Sims-Williams 1998, s. 90 (bu makalenin fotokopisini gönderen Sims-Williams'a müteşekkirim); Cribb 1999, s. 183-184. Cl. Rapin'e göre Vima Taktu, M. S. tahminen 80 ila 115 yılları arasında hüküm sürmüş olmalıdır (Rapin 2001, s. 219). Cribb ise onun M. S. 90'dan önce, ama 78 yılında veya ondan sonra ve 107'den önce uzun süre tahtta kaldığı görüşündedir (Sims-Williams- Cribb 1995/96, s. 103, 123; Cribb 1999, s. 184, 190).
102. Rabatak kitabesine ve yeni okumalara göre, Mat kitabesinin Vima Taktu (Taktu)'ya ait olduğu kabul ediliyor. Bk. Sims-Williams-Cribb 1995/96, s. 97, 100; Sims-Williams 1998, s. 89, 90.
103. Kennedy 1912, s. 670. Kennedy'yi tenkit eden Ujfalvy'ye göre bu özellikler artık Hint hususiyeti taşımaktadırlar ve bu durum, Kuşan hükümdarı Huvişka'da daha açık olarak görülmektedir. Kennedy'nin görüşü, görüldüğü üzere Tohar fikrine dayanmaktadır. Ayrıca bk. Konow 1914, s. 88, Konow 1969, s. L; Kumar 1973, s. 5-6; Puri 1965, s. 2; Puri 1974, s. 182; Puri 1977, s. 2.
104. Wilson 1971, s. 349.
105. Pugaçenkova 1992, s. 65-66.
106. Xinru 2001a, s. 289. Kanişka'nın tanınmış Budist hocası Asvagoşa'nın isminin anlamının da bu bozkır ve Türk tipiyle ilgili olarak "at" ile alâkalı olması son derece manidardır: "atların kişnemesi" (Xinru 2001a, s. 289).
107. Kuşan hükümdarlarının gerek paralarında, gerekse heykellerinde görülen sopa ve bunun sembolik anlamı hakkında bk. Spagnoli 1967, s. 248-267.
108. Pugaçenkova 1992, s. 66.
109. Bk. Pugaçenkova 1965, s. 132-134 (Ris. 2-3); Pougatchenkova 1965, Pl. XXXII-XXXV; Pugaçenkova-Rtveladze 1990, s. 47.
110. Stawiski 1979, s. 104.
111. Pougatchenkova 1965, s. 125; Pugaçenkova 1979, s. 222. Pugaçenkova ayrıca, M. S. I. yy. a tarihlediği Dalverzin'deki Kuşan prensi baş giyimi ile Parth dünyasındaki baş giyim örnekleri arasındaki üslup benzerliklerine de dikkati çekmektedir. Bazı örnekler için bk. Staviskiy 1974, s. 85-87, 97 (ris. 64-66, 74); Kul'tura i İskusstvo Drevnego Uzbekistana 1991, I, s. 142-143.
112. Pugaçenkova 1979, s. 128-129.
113. Sarianidi 1989, s. 56-57.
114. Bk. Kumar 1973, s. 5-6.
115. Lévi 1897, s. 10, dn.

KUŞANLARIN MENŞEİ

- 116.F. Hirth, Yüeh-chih'ların kullandıkları "hsi-hou" unvanının, Türkçe "yabgu" kelimesinin Çince bozulmuş şekli olduğunu belirterek, Yüeh-chih'ların da kendilerinin bir Türk kabilesi olması gerektiğini söylemektedir, bk. Hirth 1899, s. 48. Hirth, "yabgu" unvanının Çincesi olan hsi-hou, yeh-hu ve hou-peı unvanlarına temasla, bu hsi-hou (*yap-hau) unvanının, 1. Hsiung-nu'larda, 2. Vu-sun'larda, 3. Yüeh-chih veya Indo-Skit'lerde, 4. K'ang-chü (Soğd)'lerde görüldüğünü ve üçünün de aynı olduğunu belirterek, bunun ise Türkçe "yabgu"ya karşılık olduğunu ifade ediyor.
- 117.Konow 1914, s. 87. Maamafih O. Franke, Yüeh-chih'ların Türklüğü hususunda daha kesin deliller bulunması gerektiğine işaretler, ancak tarihî bakımdan Yüeh-chihlerin, Türk boylarına "ters" olduklarını belirtiyor (Franke 1904, s. 44). Ancak Konow'un, Hsiung-nuların hem Yüeh-chihleri hem de Vu-sunları birlikte sürdürdüğü görüşü hatalıdır. Çünkü Vu-sunlara saldırarak onları başlangıçtaki yerlerinden edenler, Yüeh-chih'ler idi. Hsiung-nu yardımı alan Vu-sular, daha sonra bunun intikamını alacaklar, bilahare kendi arzularıyla batıya, Yüeh-chihlerin boşalttıkları yerlere yerleşeceklerdir. Zaten Konow, daha sonra yazdığı eserlerinde Yüeh-chih'lerin Türk kabilelerinden olduklarına dair herhangi bir şey söylemiyor.
- 118.Puri 1965, s. 2; Puri 1974, s. 182; Puri 1977, s. 2. Konow, Kujula kelimesini "güzel" ile açıklamak istiyor.
- 119.Huşka (Huvişka), Yuşka (Vasişka) ve Kanişka (Kanişka): Ray 1970, s. 36-37; Rosenfield 1993, s. 50.
- 120.Bk. Konow 1914, s. 88; Puri 1965, s. 2; Puri 1974, s. 182; Puri 1977, s. 2.
121. Markwart 1938, s. 87-88, dn. 2. Markwart'a göre Türkçe olan "Tegin âöw0 kelimesi, sikkelerdeki eski Sanab veya Sanaob unvanının tercümesi görünüyor; bu şahsın obol'leri de Kabil ve bunun güneybatısında bulunmaktadır. El-Birunî'nin bu kaydı hakkında bk. Sachau 1952, 1952, s. 10-12. El-Birunî, bu Barhategin'i, Türk elbisesi giymiş olarak yani kısa bir ceket, önden açık, yüksek bir külah, çizme ve silahlarla tasvir eder. Bu bilginlerin görüşüne göre Barha tegin, Kujula Kadphises'in isminin "Kadphises" kısmının tam tercümesidir: Sanskritçe Barha/Brhat (Büyük) + Türkçe tekin/tetkin (tegin) (=lider, şef); buradan "Büyük şef". "Kadphises" ismi ise Pehlevice Kad (=lider, şef) + Sanskritçe Pesa veya Zend dilinde Paesa (=Büyük) = Büyük Lider. Bu hususta bk. Kumar 1973, s. 48, dn. 12.
- 122.Frye 1962, s. 43; Szemerényi 1980, 44.
- 123.Mesela bk. Hulsewé 1979, s. 112-139.
- 124.Bu hususta bk. G. Clauson 1972, s. 873; Bailey 1982, s. 39 (*yavuka-> ya'uga-> yavuga-: "askerî bir grubun önderi"); Frye 1984, s. 265 (yam-: önderlik etmek). (Clauson, bunun çok eskilere, Yüeh-chih'lara kadar geri gittiğini belirterek, referansların çoğunun Türk menşeli olmayan metinler olmasına dikkati çekiyor). Ayrıca bk. Donuk 1988, s. 56-63; Ögel 1959, s. 271. "Yabgu" kelimesi, Eski İran Pehlevi metinlerinde ise ybgw şeklindedir, bk. Göbl I, 1967, s. 141, 182 (ybgw bh'an); Göbl IV/265-1.
- 125.Ögel I 1981, s. 497: "Yabgu, daha çok Batı Türkistan ile ilgili bir unvandır."
- 126.Konow 1969, s. L1.
- 127.Konow 1914, s. 88. Konow, yavuga unvanına tekabül eden "zauva" kelimesinin, daha önce Saka Patika tarafından kullanıldığını da belirtmektedir, bk. Puri 1965, s. 2; Puri 1974, s. 183; Puri 1977, s. 2.
- 128.İslâm'ın gelişiyle Orta Asya'da Soğdca'nın yerini Farsça almıştır. Bk. Frye-Litvinsky 1996, s. 467-468.
- 129.Sims-Williams 1998, s. 89.
- 130.Bk. Konow 1916, s. 789. Bu konuda ayrıca aşağıda bk. dn. 145-151.
- 131.Bopearachchi 1991, s. 236. Maues ve devleti hakkında bk. Masson-Romodini 1964, s. 141-146. Cribb, bu Maues'e istinat eden Maues Takvimi'nin M. Ö. tahminen 80 yılına tarihlendiği görüşündedir. Bk. Cribb 1999, s. 196.
- 132.Azes I., Batı Pencap vilayetlerini M. Ö. 58/57 yılına doğru işgal ederek aynı zamanda Azes Takvimi denilen yeni bir takvimin de kurucusu olmuştur. Bk. Bopearachchi 1991, s. 6.
- 133.Bk. Gardner 1966, s. 68-97; Shrava 1981, s. 105-108.
- 134.Kuşanlar'da gelenekleşmiş Basileus Basileon unvanının yerini şaonano şao unvanının alışı hakkında bk. Fussman 1977, s. 316. H. W. Bailey'ye göre bu şao/şao0/şauo unvanı, Bactria dilinde şao şeklinde olup, Hotan Saka dilinde *xşâwan-'dan gelmektedir; Hotan Saka dilinde ise ssau, Soğdca'da xsywnyy, "Kral" demektir; Orta Pers dilinde ise şâhi olmuştur. Şaonano şao unvanı için bk. Harmatta

KUŞANLARIN MENŞEİ

- 1960, s. 196-197; Harmatta 1964, s. 375-376. Kuşanlar'da "şao" unvanı, genellikle "kral" anlamında kullanılmakla beraber, Kuşan sikkelerinde görülen eski Babilonia/Sumer tanrıçası Nanâ'nın isminde "Nana şao" şeklinde görüldüğüne bakılırsa, hürmetkâr ve ululayıcı bir unvan olarak da kullanılabilirdi. Bk. Mukherjee 1969, s. 10. Mukherjee, Kuşan altın ve bakır sikkelerinde görülen şaon (ano) kelimesinde, "sahip", "kral" gibi anlamlara gelen İran dilindeki *xşavan'dan metatez yoluyla bir kelime türemesinin görülebileceğini de belirtiyor, bk. Mukherjee 1982, s. 18.
135. Konow 1969, s. 175; Shrava 1981, s. 37, dn. 62; Rosenfield 1993, s. 52 (Daivaputra-şâhi-şâhânuşâhi şaka-murunda). Shrava, bu Sanskritçe kitabede şâhi kelimesinin "şa" olarak hecelendiğine dikkati çekiyor.
136. Humbach 1960, s. 9.
137. Huvışka (Ooeshko)'nın Ayrıtam kitabesindeki rao unvanı hakkında bk. Schmitt-Skjaerv0 1986, s. 131.
138. Narain 1962, s. 113; Narain 1990, s. 165; Konow 1969, s. 175. Kanişka ile birlikte, seleflerinin kullandıkları Mahârâja râjâtirâja ve Basileus gibi unvanlar nadirleşmeye başlar, onun yerini İran unvanı olan şaonano şao alır. Bk. Shrava 1985, s. 101-122 (Kanişka); 124-200 (Huvışka); 203-233 (Vâsudeva); Göbl 1993, s. 121-129 (Kanişka I); 129-145 (Huvışka); 150-158 (Vâsişka I); 159-162 (Kanişka II); 162-163 (Hodeşah); 163-165 (Vâsişka); 165 (Vaskuşâna/Vâsişka). Kuşan altın sikkelerinde bu şaonano şao yazısının müteselsil bir listesi için bk. Göbl 1984, s. XIV; Davary 1982, s. 274-276.
139. Daha önceki yıllara tarihli kitabelerinde, seleflerinin unvanlarına yer veren Kanişka, bu kitabeden itibaren "Mahârâjasya râjâtirâya devaputrasya şâhi-Kanişkasya" ibaresini kullanmıştır, bk. Shrava 1993, s. 26-27. Kuşan kitabelerinde hükümdarların kullandıkları unvanlarda "devaputra"nın kullanış örnekleri hakkında bk. Bajpayee 1980, s. 33-45.
140. Shrava 1993, s. 117-126.
141. Bu hususta bk. Wolski 1990, s. 11-18.
142. "Turuşkânvyodbhûta" (Turuşka ailesi veya sülâlesine âit) (Stein 1989, s. 170).
143. Mukherjee 1988, s. 434, 542, dn. 541. Turuşka krallarının listesinde, bu isimlerin tekabül ettiği Huşka (Huvışka), Yuşka (Vâsişka) ve Kanişka (Kanişka)'nın geçtiği metnin, El-Bîrûni'nin eseri de dahil, Turuşka'nın, yani Türkler'in, Kanişka I. ailesi tanındığı sırada meydana getirilmiş olabileceği gibi, Mukherjee bunun, Periplus 28, 39 ve 43'de de geçen bir tür ticaret metalı olan "sturax" ile aynı olabileceğini ve bu ismin, "turuşka"nın eseri de olmuş olacağını kabul ediyor, bk. Mukherjee 1988, s. 541, dn. 542.
144. Puri 1979, s. 182; Bailey 1982, s. 8; Sircar 1990, s. 230; Mukherjee 1992, s. 59; Xinru 2001a, s. 277.
145. Bongard-Levin - İl'in 1985, s. 393.
146. Çin kaynakları, tıpkı İran'dakiler gibi, Kuzey Hindistan'dakilere de An-hsi ismini verirler. Ch'iu-chiu-ch'i/Kujula Kadphises'in fetihleri münasebetiyle geçen "An-hsi", İran'daki değil, Kuzey Hindistan'daki bu Gondophares Sülalesi karşılığıdır. M. S. I. yy. in ilk çeyreğinde ise Indo-Parth Devleti, Çin kaynaklarında "Wu-i-shan-li" (Alexandria/Kandehar), Grek kaynaklarında ise Arachosia olarak ifade ediliyordu. Bk. Tezcan 1996, s. 45-48. Pahlava'lar, İran'dakilere farklı olarak Helenistik kültüre olan yakınlıklarıyla bilinirler. Bk. Mukherjee 1992, s. 59; Posch 1995, s. 124.
147. Thapar 1984, s. 47; Thapar 1993; Narain 2001. Mleçça, yabancıları ifade etmek üzere ilk defa Satapatha Brahmana (III. 2. 1. 24)'da kullanılmıştır. Bu kelimenin menşei olarak ise Meluhha'lar veriliyor. Rivayete göre bu halk, Ayan istilâsı sırasında onların hakimiyetini kabul etmemiş, bu sebepten, onları diğerlerinden ayırt etmek için bu halka, daha sonra da bütün yabancıları etnik durumlarına bakılmaksızın "mleçça" denmiştir. Bk. Pillai 1988, s. 56.
148. Bk. Thakur 1967, s. 66-69; Biswas 1973, 67; Thapar 1984, s. 47, 133; Sircar 1990, s. 99.
149. Ray 1970, 71.
150. Mesela Purana metinlerine göre, Yavana'lara Tuşâra'lar halef olmuşlardır ki açıkça M. Ö. II. yy. daki istila sözkonusudur. Tuşâra, Turuşka ve Tuşkara gibi isimlerin, Tohar veya Tuhâr isminin muhtelif şekilleri oldukları hakkında bk. Puri 1979, s. 185; Rosenfield 1993, s. 8.
151. Bongard-Levin-İl'in 1985, s. 395.
152. Narain 1990, s. 152; Xinru 2001a, s. 265-266.

KUŞANLARIN MENŞEİ

- 153.Periplus Maris Erythraei, en son olarak M. S. 40-70 arasındaki devreye atfedilmektedir. Bk. Cribb 1999, s. 185.
- 154.Harmatta 1994, s. 316-317. Harmatta, "HIAOY" isminin doğru telaffuzunun "Hiaou" olduğunu ve "yau", "yavu", "yabgu"nun en arkaik halini temsil eder şekilde "hyau" okunması gerektiğini belirtiyor.
- 155.Bk. Donuk 1988, s. 48-49. Bactria dilinde yazılmış Kuşan kitabelerinde bu kelime, "tagino"/"tigino" şeklinde görülmekte olup, Sanskritçede ise "tigina" şeklindedir. Müller, Orta Pers dilindeki "tgin", "tkin" şekillerine temas ediyor, bk. Davary 1982, s. 281-282.
- 156.Markwart 1938, s. 87-88, dn. 2.
- 157.Kuzey Bactria'daki Yüeh-chih veya Kuşan devri kurganlarının genel bir tasviri, defin tipleri, kategorileri ve başlıca hususiyetleri hakkında bk. Litvinskiy-Sedov 1984, s. 104-120.
- 158.Sarianidi 1989, s. 173; Tezcan 1996, s. 226-234.
- 159.Bk. Zadneprovskiy 1971, s. 32.
- 160.Sarianidi 1989, s. 173.
- 161.Minyaev 2002 (Hsiung-nu'larda kafatası ameliyesi konusunda bana verdikleri hususî bilgiler için Prof. S. Minyaev ve Prof. N. Di Cosmo'ya teşekkür ederim).
- 162.Puri 1965, s. 2-4; Puri 1974, s. 183-184.
- 163.Puri 1977, s. 3.
- 164.Ögel 1984, s. 64-70. Ögel, Hsiung-nu devrindeki Moğolistan, Baykal Gölü kenarları ve kuzeyinin brakisefal Mongoloidlerle kaplı olduğunu belirterek, Altay Dağları bölgesinin ise baştan beri buraya hakim olan beyaz bir ırk tarafından işgal edilmiş olup, Türklerin atalarının, galip ihtimalle bu beyaz ırktan geldiklerini kaydediyor. Tanrı dağları ve civarında bulunan brakisefal ve mezosefallerden brakisefallerin bir kısmı ise, Amuderya ve Sırderya brakisefalleriyle, diğer kısmı da Altaylar'daki brakisefallerle akraba bulunuyorlardı. Hsiung-nu devletinin kuruluşu ile Asya'da bir "ırklar karışması" meydana gelmiş, ırklardaki değişme de bilhassa yüzlerde hafif bir çekik gözlülüğün görülmesiyle tebarüz etmeğe başlamıştır (Ögel 1984, s. 47).
- 165.Konow 1969, s. LI.
- 166.Bk. Kumar 1973, s. 6.
- 167.Konow 1969, s. LI; Puri 1965, s. 4; Puri 1974, s. 184.
- 168.Konow 1969, s. LI.
- 169.Bk. Harmatta 1994a, s. 316.
- 170.Konow 1916, s. 799, 819.
- 171.Bailey bunu *Kâta-paisa- şekliyle ve "hürmet edilen, saygı duyulan şeklin" olarak izah etmektedir; bk. Eilers 1970, s. 120. Kujula Kadphises'in "Kadphises" ismi çoğu zaman "Kapsa", Kapa" şekillerinde görülüyor; bu bilhassa Kara Kadphises'de belirgindir. Kapa/Kapsa'nın, İran dilindeki "Kafa" (mecazen: lider, önder) ile bir alakasının olup olmadığını bilmiyoruz; aynı kelime Türkçede de mevcuttur.
- 172.Boyer 1904, s. 458, 464 (Boyer bunu "ejhsuna" olarak okumuştur); Rosenfield 1993, s. 130. "Erjhuna", genç prens demektir. Bk. Staviskiy 1961, s. 110.
- 173.Konow 1916, s. 801; Konow 1969, s. LII.
- 174.Konow 1969, s. 143.
- 175.Konow 1969, s. XX, LII, 143. Kanişka'nın unvanındaki bu "murunda" kelimesi Bivar'a göre "sahip" demektir. Bk. Mukherjee 1978, s. 42.
- 176.Konow 1916, s. 791; Konow 1969, s. XX.
- 177.Bk. Shrava 1993, s. 145: "murodasa marjhakasa Kaniskasa...".
- 178.Konow 1969, s. 143; Harmatta 1964, s. 398-399.
- 179.Konow 1969, s. XX, 175.

KUŞANLARIN MENŞEİ

180. "Şâhî", Kuşan hükümdarı Vâsudeva'nın "rajadiraja", "devaputra" unvanları gibi belirleyici bir unvanıdır (Shrava 1993, s. 125). Konow, bu şâhî unvanının, İndus üzerindeki Eski Saka vilayetinde muhtemelen kullanılmaya devam etmediğini belirtiyor (Konow 1969, s. 175).
181. Konow 1969, s. LXV. Konow, "Kâla" kelimesi bulunan sikkelerin de Kujula Kadphises'e ait olduğunu belirterek, "kâla" gibi bir unvan olan "kara"nın, bazan Kujula Kadphises'in sikkelerinde kaybolduğuna da işaret ediyor.
182. Shrava 1985, s. 65. "Kara" kelimesini, Doğu Türkistan'da Shan-shan'da bulunan Kharosthi metinlerindeki "Kâla" ile ilgili sayan ilk araştırmacı, F. W. Thomas'dır. T. Burrow, bunun "prens" anlamına gelebileceğini düşünmüş ise de, metinden, bir unvan olduğu anlaşılıyor. "Kara" kelimesi, yine bir unvan olarak, Hotan metinlerinde kullanılan "ka'ra" ile de mukayese edildi (Shrava 1985, s. 65). Henning'e göre, Surh Kotal kitabesinde geçen "Karalraggo" terimi, "vali, sınır bölgesi komutanı, ordu komutanı, marki" demektir ve İran kaynaklarındaki "kanarang" kelimesinin karşılığıdır (Frye 1984, s. 264; Pugaçenkova-Rtveladze 1990, s. 57-59; Frye 1996c, s. 457; Sims-Williams 1999, s. 255); İran kaynaklarında da "ka'ra" kelimesinin "ordu" anlamında olduğu görülüyor. Mukherjee ve Shrava bunu "sahip" anlamında almışlardır. Bk. Mukherjee 1977, s. 144.
183. Şka sonekinin Tohar dilinin Kuça dialekti için son derece karakteristik bir özellik olduğu ifade edildiği gibi, bunun, "İrano-Tohar" diline özgü bir şey olduğunu söyleyenler de vardır. Bk. Bongard- Levin-İlin 1985, s. 398; Frye 1996c, s. 457.
184. Kök olan kan kelimesi "genç, küçük" demektir. Bk. Bongard-Levin -İlin 1985, s. 398-399; Rosenfield 1993, s. 40; Eilers 1970, s. 112 (Bu makalenin fotokopisini bana gönderen Colombo Üniversite Kütüphanesi yetkililerine teşekkür ederim); Davary 1982, s. 207.
185. Eilers 1970, s. 115; Davary 1982, s. 249. Morgenstierne'e göre ise "bilge" anlamındadır.
186. Eilers 1970, s. 116.
187. Eilers 1970, s. 126-127.
188. Eilers 1970, s. 120.
189. Sims-Williams 1998, s. 90.
190. Sims-Williams, kelimenin "kaya, taş" anlamında wym, vem, vaema kelimesinden türemiş olabileceğine işaretler, Vima Kadphises'in sikkelerinde görülen kayalık dağ zirvesinin de bununla ilgili olabileceğine dikkati çekiyor.
191. Daffinà 1982b, s. 68.
192. Bk. Pugaçenkova-Rtveladze 1990, s. 99-100.
193. Harmatta 1994b, s. 417.
194. Harmatta 1994, s. 419.
195. Harmatta 1994, s. 419.
196. Staviskiy 1977b, s. 219, dn. 41 ve 42.
197. Bk. Fussman 1974, s. 22-31, Pl. V-VIII; Livşits 1976, s. 165-166; Livşits 1979, s. 95, dn. 3; Vertogradova 1982, s. 160-167, 187; P'yankov 2002. Fussman, bu yazının hece esasına göre olduğunu belirterek, Kharosthi yazısına olan benzerliğini kaydetmekle beraber, okuyamamıştır. Livşits, "Kuşan Devleti'nin üçüncü resmî yazısı" dediği bu yazının Sakaların yazısı olup olmadığını soruyor. Bk. Schmitt 1990, s. 120. Vertogradova ise harflerin bir mukayesesini yapmıştır. Fussman, bu yazıyı önceleri "Kamboci" diye isimlendirmekte idi (Fussman 1978, s. 435). Kamboja -kelimesi hakkında bk. Schmitt 1990, s. 118-120.
198. Zadneprovskij 1990, s. 236.
199. Kharosthi harflerinin karakterlerine bakılırsa bu, M. Ö. III. yüzyılın ikinci yarısı veya sonundan önceye tarihlenemez (Harmatta 1994b, s. 420). Issık-köl'deki "Saka Yazısı" için bk. K. Akişev, Kurgan Issık, Moskva 1978, s. 54-60; ayrıca kitabenin güzel bir resmi için bk. <http://www.lostlanguages.com/saka.htm> (Bu konudan beni haberdar eden Dr. C. Lo Muzio'ya teşekkür ederim).
200. Bk. Koşelenko 1985, s. 269-271. Koşelenko, bu tür eşyalar üzerindeki yazının, ya Saka'larla ya da Bactria Grek Krallığı'nı tahrip eden diğer herhangi bir göçebeler grubu ile alâkalı olabileceğini belirtiyor. Mukherjee ise, bu yazının, Paropamisadae (Hindukuş Silsilesi) ve Arachosia'da olduğu

KUŞANLARIN MENŞEİ

gibi, Sogdiana ve Bactria'da da kullanılmış olabileceğini ve bunun ancak bütün bu bölgelerin insanlarınca kabul edilen bir haberleşme aracı sayılabileceğini, ancak İmparatorluk Kuşanları'nın bu tür yazılara ehemmiyet verdiklerine dair hiçbir delil bulunmadığını, çünkü asıl devlet dilinin, sikkelerde de kullanılan "Bactria Dili" olduğunu belirtiyor (Mukherjee 1988, s. 406-407). Kuşanlar Devleti'nde kullanılan diller hakkında güzel bir tablo için bk. Frye 1996c, s. 458, fig. 31.

201. Staviskiy 1977a, s. 221. Akişev'in M. Ö. I. bin ortasına tarihlediği bu yazının, M. Ö. IV-III. yüzyıla kadar tarihlendirilebileceği, bu şekilde, kullanılışının galip ihtimalle Bactria Grek Krallığı devri (?) ile Kuşan Devri'nin sonu arasında olduğu tahmin ediliyor (Staviskij 1986, s. 240, dn. 35). Harmatta, şimdiye kadar bilinen 11 adet "bilinmeyen yazı" ile yazılmış kitabelerin bir listesini de vermektedir.:

1. Surh Kotal: Küçük bir taş parçası üzerine mürekkeple yazılmıştır, 3 satırdır.
2. Deşt-i Navur: Vima I. Taktu'ya aid olan bu taş kitabe, 9 satırdır.
3. Halçayan: Biri kırık çömlek parçası üzerinde, diğeri bir kiremit üzerinde olan tek bir kitabedir.
4. Kara-tepe: Kırık çömlek parçaları üzerindeki üç parçalı kitabedir.
5. Ay Hanum: Gümüş bir külçe üzerinde bulunan kitabedir.
6. Issık (Alma-Ata'nın 50 km. doğusunda): Gümüş bir maşrapa üzerindeki kitabedir.
7. Hatın-Rabat (Güney Tacikistan'da): Bir çömlek kırığı üzerindeki kitabedir.
8. Tekkuz-tepe (Güney Tacikistan'da): Bir çömlek kırığı üzerindeki kitabedir.
9. Eski Merv: Bir çömlek kırığı üzerindeki kitabe veya kitabelerdir.
10. Fayaz-tepe (Termez yakınında): Toprak bir kap üzerindeki birkaç kitabedir.
11. Kafirnigan-tepe (Duşanbe'nin 40 km. güneyinde): Bir duvar kitabesi parçasıdır (Harmatta 1994b, s. 417).

202. Puri 1965, s. 5; Puri 1974, s. 184-185.

203. Puri 1965, s. 6-7; Puri 1974, s. 186. Puri'ye göre Kuşan hükümdarları, kabile ismini kullanmamakla beraber, Hint kaynakları onları "Tuşâra" ismiyle çağırılmayı sürdürmüştür (?).

204. Sarianidi 1984, s. 64 (Sarianidi, bunları "İran tarzı" olarak tasvir ediyor); Sarianidi 1989, s. 56-57. Ayrıca Sarianidi, Tilla-tepe baş giyimlerinin, Kuzey Bactria'da Dalverzin-tepe'dekilerden çok Halçayan'dakilere ve Saka'larınkine yakın olduğuna işaret ediyor.

205. Bu konuda bk. Sarianidi 1989, s. 165-168.

206. Yazarların bu görüşü, G. Fussman ve P. Bernard tarafından da desteklenmektedir. Bk. Rempel-Pugachenkova 1991, s. 13, 24-25, dn. 50.

207. Konow 1916, s. 789.

208. Xinru 1998, s. 7, 35, dn. 19 (Bu eseri bana gönderme nezaketinde bulunan Xinru Liu'ya müteşekkirim).

209. Şimdiye kadar "Asma Geçit" olarak tercüme edilen bu Çince tabirin, T'ang Sülalesi devrine ait bir kayda göre, aslında Indus (Sind) nehrinin eski şekli olan Sindhu/Sin-tu'nun Çincesi olduğu anlaşılmaktadır (Sindhu > Hsüan-tu; Shen-tu/Sindhu). Bk. Sircar 1990, s. 68-69 (Purana metinlerindeki ırmak isimleri); Stein 1980, s. 19; Dey 1990, s. 186 (Çenâb ırmağının Indus ile birleştiği yukarı akıntısı); Xinru 2001b. J. Marquart ve O. Franke, bunun Yüeh-chih'lar münasebetiyle Pencab olduğu görüşündedir (Marquart 1901, 202; Franke 1904, s. 65). Vaktiyle A. Stein bunu, "İndus boyunda ve Darel güneyinden Mirabat"a giden bölgede aramış (bk. Mukherjee 1973, s. 87); Herzfeld ise Indus'un Himalayalar'dan geçen kısmında, tahminen Gilgit ile Manglaur arasında aramıştır (Herzfeld 1932, s. 20). P'yankov'un "Hindu Kuş'daki dağ geçitleri" açıklaması ise hatalıdır. Bk. P'yankov 1996, s. 38, 43.

210. Sai-wang/Saka'ların göçleri hakkında Bk. Konow 1916, s. 811; Herzfeld 1932, s. 14-35; Tarn 1938, s. 277-278; Hulsewe 1979, s. 104-105. Chi-pin, Han Sülalesi zamanında, coğrafi olmaktan çok siyasî bir tabirdi ve: "Gandh#ra, K#piji, Batı Pencap bölümlerini ihtiva eden, ancak muhtemelen Keşmir'i dışarıda bırakan" Hindistan'daki Saka ülkesini gösteriyordu. Bk. Daffinâ 1982a, s. 317. Chi-pin, Konow'a göre de sanıldığı gibi Keşmir değildir; Franke'nin belirttiği gibi, bugünkü Keşmir'in kuzeybatı kısmı, Kabil ağız ve Aşağı Kabil ile Swat arasındaki ülke, en azından Indus bölgesi olup, şimdiki

KUŞANLARIN MENŞEİ

Pencap bölümlerinde aranmalıdır (Konow 1916, s. 811). Mukherjee, Swat (eski Suvâstu) ile Gandhara ve Arachosia bölgeleri olarak ifade etmektedir (Mukherjee 1973, s. 23, dn. 27).

211.Konow 1916, s. 811.

212.Konow 1916, s. 811.

213.Konow 1916, s. 816-817; Zeymal' 1971, s. 115. Kuşanlar'ın karakteristik özelliklerinden biri olan: devletin ilâhî menşeli olmasıyla ilgili olarak onlarda kullanılan "devaputra" unvanı, Çin'deki "t'ien-tzu" "Gök'ün/Tanrı'nın Oğlu" anlamındadır. Bugün kayıp olan T'ang Sülalesi zamanına ait bir Çin kaynağı, Ta Yüeh-chih hükümdarının da kendisini "Göğün Oğlu" olarak gördüğünü kaydeder (Shih-chi 123, 3164'den naklen Bk. Xinru 2001a, s. 281). Bk. Maricq 1958, s. 378-380; Narain 1981, s. 266; Frye 1984, s. 267; Xinru 2001a, s. 278. Konow, her ne kadar bu unvanın Çin'den alındığı görülüyorsa da "devaputra"nın Hintçe olduğunu kabul etmektedir (Konow 1916, s. 819). Ayrıca bk. Narain 1990, s. 165.

214.Bk. Hulsewe 1979, s. 216 (Batı Bölgeleri bölümü).

215.Hulsewe 1979, s. 144-145 (Vu-sun'lar bölümü). Bununla beraber, bu bölümde, Vu-sun'lar arasında Sai (Saka) boyundan ve Yüeh-chih soyundan unsurların bulunduğu anlatılıyor.

216.Mesela bk. Bailey 1982, s. 8. Bailey, Hotan Saka dilinde görülen rNka-"hükümdar" kelimesinin, muhtemel bir *rauka-sözünden geldiğini, Çincedeki Sai-wang isminin de "Saka kralları" manasına geldiğini kabul etmektedir.

217.Pulleyblank 1970, s. 159, dn. 12. Pulleyblank'a göre, Sai-wang tabirinin "Sakaların Kralı" şeklinde açıklanması keyfî bir yakıştırma değildir.

218.Pulleyblank 1970, s. 159-160.

219.Bu Saka-Parth mücadelesi sırasında M. Ö. 128 tarihinde Kral Phraates, 123 yılında ise Artabanus II., Sakalar'a yenilerek savaş meydanında öldürülmüşlerdi. Bk. Frye 1996b, s. 454-455; Litvinskiy 1972, s. 187.

220.Litvinskiy 1972, s. 193.

221.Litvinskiy 1972, s. 193.

222.Litvinskiy 1972, s. 174-175.

223.Masson 1996, s. 447.

224.Litvinskiy 1972, s. 175-176.

225.Litvinskiy 1972, s. 176-177.

226.Litvinskiy 1972, s. 177.

227.Litvinskiy 1972, s. 132-133.

228.Litvinskiy 1972, s. 182.

229.Litvinskiy 1972, s. 182-183.

230.Litvinskiy 1972, s. 183.

231.Litvinskiy 1972, s. 184.

232.Litvinskiy 1972, s. 185.

233.Litvinskiy 1972, s. 186-187.

234.Bk. Cunningham 1888, s. 47-48; Cunningham 1890, s. 114 (Cunningham, bunu "Sanab olarak düzeltmiştir; Ona göre, bu unvan, Hsiung-nu'lar için Çin kaynaklarının kullandığı İskit unvanı "Shan-yü" olabilir); Davidovich 1980, s. 157-158; Cribb 1993, s. 108.

235.Cribb 1985a, s. 306-307.

236.Bachhofer 1936, s. 4399.

237.Bk. Cribb 1985a, s. 307, fig. 39. Üzerinde Brahmice olarak Şaka veya Nipunadha yazan bu gibi paralar ve üzerlerindeki tabirlerin yorumu hakkında ayrıca bk. Cribb 1981, s. 105, 108; Cribb 1985b, s. 315.

KUŞANLARIN MENŞEİ

- 238.S. Konow, M. Ö. tahminen 170 yılında başladığı düşünölen takvime "Saka Takvimi" ismini vermişti; ancak M. S. 78 yılından başlayan takvimin adı da "Saka Takvimi" olduğu için 170 yılından başlayan diğerinden ayırmak için başına bir "Eski" ifadesi eklenerek böylece "Eski Saka Takvimi" tabiri ortaya çıkmıştır. Bk. Mukherjee 1973, s. 86, 105. Ayrıca bk. Frye 1984, s. 253. Lohuizen-de Leeuw ve D. W. Mac Dowall gibi bilginler, Kharosthice birçok kitabeleri "Eski Saka Takvimi" ile yani Ta Yüeh-chihlerin Bactria bölgesini fethettikleri tarih olarak kabul edilen M. Ö. tahminen 155 yılına tarihlemektedirler. Ancak bilginlerin çoğu, bugün bu kitabeleri Vikrama veya Azes Takvimi'ne tarihlemektedir. Mac Dowall, "Eski Saka Takvimi" ile Azes Takvimi'ni birbirinden ayırmakta, Vikrama ile bu Azes Takvimi'ni birleştirmektedir. Aynı şekilde Dobbins ve Narain de M. Ö. 170/169 veya 155 yılından başlayan bu takvime "Yavana" adını vermişlerdir. Bk. Narain 1967, s. 108-109; Narain 1968, s. 237; Dobbins 1970, s. 26-28. Kuşanlar daha önce ise M. Ö. 155 yılından başlatılan ve Grek kralı Menander'in başlattığı bir takvim kullanıyorlardı. Cribb, bu Menander Takvimi'nin M. Ö. 172 ile 129 arasında oynadığına temasla, "Eski Saka Takvimi"nin ise M. Ö. 129 yılına tekabül ettiği görüşündedir. Bu konuda bk. Narain 1967, s. 108-109; Puri 1994, s. 195; Cribb 1999, s. 194, 196-197; Falk 2001, s. 121 (Bu makaleyi gönderen Cribb'e teşekkür ederim). Kuşanlar'ın kendi takvimleri olan Kanişka Takvimi için bugün en son olarak ileri sürölen tarih ise M. S. 127'dir. Bk. Falk 2001, s. 130-133. Sakalar ve Kuşanlar tarafından kullanılan Mauves, Azes ve Kanişka takvimleri ve bu konudaki ilk görüşler için bk. Konow-van Wijk 1924, s. 58-91.
- 239.M. Ö. 58/57'den başlatılan bu takvim, Saka kralı Azes I.'e atfediliyor. Bu takvim hakkında bk. Bajpayee 1980, s. 150-153; Narain 1967, s. 108.
- 240.Eggermont 1968, s. 87; Dobbins 1970, s. 27, 33; Cribb 1999, s. 199. M. S. 78'den başlatılan Saka Takvimi ve bununla ilgilendirilen kitabeler hakkında bk. Bajpayee 1980, s. 153-159; Narain 1967, s. 109.
- 241.Saka Takvimi hakkında bk. Shrava 1981, s. 39-60; Fussman 1980, s. 1-43. M. S. 78'deki bu Saka satraplıklarının Indo-Parth hakimiyetinden kurtarılması ve bu tarihin Saka takviminin başlangıcı olarak kullanılması hakkında bk. Mac Dowall 1991, s. 249.
- 242.Neelis 2001, s. 220.
- 243.Rtveladze 1993/94, s. 84. Yüeh-chih, Kuşan, Türk ve Moğol kültürlerinde tamga ve önemi hakkında örneklı bilgiler için bk. Tezcan 1990 (Kuşan örnekleri: s. 54, 185).
- 244.Zeymal" 1971, s. 110-111.
- 245.Cribb 1984, s. 147, fig. f.
- 246.Bk. Whitehead 1972, s. 563; Mac Dowall 1991, s. 248.
- 247.Mac Dowall 1987, s. 49, 51 (Bu makalenin ayrı basımını göndermek lütfunda bulunan Mac Dowall'a teşekkür ederim).
- 248.Bk. Gardner 1966, s. 90-91, No. 191-199/Pl. XX/1.
- 249.Mesela bk. Gardner 1966, s. 91-92, No. 200-207; Zeymal' 1983, s. 183; Rosenfield 1993, s. 69, fig. 7. Hintliler için mukaddes olan "Nandi Öküzü'nün ayak izi" olarak kabul edilen Nandipada ve onun Kuşan ve Hint mimarisindeki örnekleri hakkında bk. Bénisti 1977, s. 48-81, Pl. IV-XVII.
- 250.Monogram, Grek paraları üzerinde bulunan hususî işaret, bir tür tamga'dır; ancak bunları sölale işaretleriyle karıştırmamak gerekir. Bunlar, Grek ve Hindistan'daki Saka devletlerinde (Indo- Skyth) görülürken Kuşan paralarında rastlanmamaktadır. Bu işaretlerden birçoğunun, daha sonraki Oğuz damgalarıyla olan benzerliğine de işaret etmek gerekir. İlk defa A. Cunningham, bunların, sikkelerin darp yerlerini gösterdiğini belirtmişti; ancak bugün bu görüş reddedilmiş görünüyor. Grek monogramları ve örnekler hakkında bk. Wilson 1971, Pl. XXII; Göbl 1976, s. 9, Tab. I; Shrava 1985, s. 254; Bopearachchi 1991a, s. 8 (Fig. 1), 11 (Fig. 2), 14 (Fig. 3); Bopearachchi 1991b, s. 237-242; Bopearachchi 1992a, s. 102-112 ve fig. 1; Bopearachchi 1992b, s. 88-94; Bivar 1991, s. 227-233; Dani 1992, s. 99-114; Mac Dowall 1992, s. 119-129.
- 251.Bu konudaki tartışma ve görüşler hakkında bk. Pulleyblank 1970, s. 159-160; Hulseyé 1979, s. 8-39; Pulleyblank 1981, s. 281-286 (Bu makaleyi bana gönderme nezaketinde bulunan Prof. Pulleyblank'a müteşekkirim); Daffinà 1982a, s. 310-311; Posch 1995, s. 65-80; Tezcan 1996, s. XXX.
- 252.Bactria bölgesi ve eski Orta Asya araştırmaları bakımından en önemli kaynaklardan biri olarak SC'nin, gerek ilk resmî Çin sölale tarihi olması, gerekse paleografik açıdan önemi hususunda bk. Posch 1995, s. 80.

KUŞANLARIN MENŞEİ

253.Fussman 1984, s. 31-46.

254.Deşt-i Navur kitabesinin Bactria diliyle olan kısmı ve yorumu hakkında bk. Davary- Humbach 1976, s. 6-21.

255.Bu konuda bazı örnekler için bk. Pugaçenkova 1979, s. 115-117, 210-212, 215; Göbl 1984, Pl. 178, Kronen IV-V; Rosenfield 1993, s. 67, fig. 6.

256.Bk. Frye 1962, s. 43-44; Dandamayev 1979, s. 97; Rosenfield 1993, s. 122; Narain 2001; P'yankov 2002.

257.Szemerényi 1980, s. 25.

KAYNAKLAR:

- AL-ISTAKHRÎ, 1927, *Viae Regnorum. Descriptio Ditionis Moslemicae*, BGA.
- ALLAN J. 1914, "A Note on the Name Kushan", JRAS.
- AL-MOQADDASI 1967, *Descriptio Imperii Moslemici*, BGA, Pars tertia, Lugduni Batavorum Apud.
- AL-SAM'ANI 1912, *The Kitâb al-Ansâb of Abd al-Karîm Ibn Muhammad Al-Sam'ânî*, Yay. D. S. Margoliouth, Leyden: E. J. Brill, London 1912.
- ATALAY B. 1985, *Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi, I*, Çeviren: Besim Atalay, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- AZARNOUSH M. 1991, "The Manor House of Hâjîâbâd and the chronology of the Sasanian governors of Kû{ân{âhr", HCACP.
- BACHHOFER L. 1936, "Herrscher und Münzen der späten Kush#nas", JAOS, 56.
- BAILEY H. W. 1982, *The Culture of the Sakas in Ancient Iranian Khotan*, Columbia Lectures on Iranian Studies, Ed. E. Yarshater, No. 1, Caravan Books, Delmar, New York.
- BAILEY H. W. 1994, "Asiani and Pasiani", BAI, *Iranian Studies in Honor of A. D. H. Bivar*, New Series/Vol. 7, 1993.
- BAJPAYEE K. D. 1980, *Early Inscriptions of Mathur#-A Study*, Punthi Pustak, Calcutta.
- BARTOL'D V. V. 1963a, Akademik V. V. Bartol'd. Soçineniya. I. Turkestan v epohu Mongols'kogo naşestviya, Akademiya Nauk SSSR, Institut Narodov Azii, İzdatel'stvo Vostoçnoy Literaturı, Moskva.
- BARTOL'D V. V. 1963b, Akademik V. V. Bartol'd. Soçineniya. II. (1) Obşçie Rabotı po İstorii Sredney Azii. Rabotı po İstorii Kavkaza i Vostoçnoy Evropı, Akademiya Nauk SSSR, Institut Narodov Azii, İzdatel'stvo Vostoçnoy Literaturı, Moskva.
- BASHAM A. L. 1968 (Ed.), PDK.
- BEAL S. 1983, *Si-yu-ki. Buddhist Records of the western world*, Translated from de Chinese of Huien Tsiang AD 629, vol. I-II, New Delhi.
- BÉNISTI M. 1977, "A propos du Triratna", BEFEO, t. LXIV.
- BISWAS A. L. 1973, *The Political History of the Hunas in India*, Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd., New Delhi.
- BIVAR A. D. H. 1979, "The Absolute Chronology of the Kushano-Sasanian Governors in Central Asia", PSHPICA. CSHPICA.
- BIVAR A. D. H. 1991, "Monogram counts from the Kabul collection", HCACP.
- BONGARD-LEVIN G. M. -İl'İN G. F. 1985, *İndiya v drevnosti*, Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturı, Moskva.
- BOPEARACCHI O. 1991a, "A New Approach to the History of the Greeks in India", YJISGRS, no. I.
- BOPEARACCHI O. 1991b, "Les Derniers Souverains Indo-Grecs Une autre hypothèse", HCACP.
- BOPEARACCHI O. 1992a, "Elephant-Headed Ganesa or Zeus Mithra? ", YJISGRS, no. 2.
- BOPEARACCHI O. 1992b, "Coins from Mir Zakah in Private Collections", *Indian Numismatics, History*,

KUŞANLARIN MENŞEİ

- Art, and Culture. Essays in the Honour of Dr. P. Gupta, I, Ed. D. W. Mac Dowall, Savita Sharma, Sanjay Garg, Delhi.
- BOPEARACCHI O. 2001, "A Faience Head of a Graeco-Bactrian King from Ai Khanum", BAI, Alexander's Legacy in the East. Studies in Honor of Paul Bernard, New Series/Volume 12, 1998, Ed. O. Boppearachchi, C. A. Bromberg, and F. Grenet.
 - BOYER A. -M. 1904, "Les Inscriptions de Takht i Bahi, de Zeda et de Râmgarh Hill", JA.
 - BRUNNER C. J. 1974, "The Chronology of the Sasanian Kuşans", ANS. MS, 19.
 - CARTER M. L. 1985, "A Numismatic Reconstruction of Kushano-Sasanian History", ANS. MS, 30.
 - CLAUSON G. 1972, An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish, Oxford.
 - CHAVANNES E. 1907, "Les Payes d'Occident d'après le Heou Han chou", TP, Serie II, Vol.
 - CRAIG B. 2002, "Yüeh-chih'ların Menşei", (Yeni Türkiye Dergisi tarafından Türk Tarihi Serisi çerçevesinde basılacak).
 - CRIBB J. 1981, "Gandharan Hoards of Kushano-Sasanian and Late Kushan Coppers", CH, Vo. VI.
 - CRIBB J. 1984, "The Sino-Kharosthi Coins of Khotan. Their Attribution and Relevance to Kushan Chronology. Part I", NC, vol. 144.
 - CRIBB J. 1985a, "The Late Kushan Type Gold Coins of Mashra", CH, VII.
 - CRIBB J. 1985b, "Some further Hoards of Kushano-Sasanian and Late Kushan Coppers", CH, VII.
 - CRIBB J. 1990, "Numismatic Evidence for Kushano-Sasanian Chronology", Stlr, t. 19/fasc. 2.
 - CRIBB J. 1993, "The 'Heraus' Coins. Their Attribution to the Kushan king Kujula Kadphises, c. AD 30-80", Essays in Honour of Robert Carson and Kenneth Jenkins, Ed. M. Price, A. Burnett, R. Bland, London.
 - CRIBB J. 1999, "The Early Kushan Kings: New Evidence for Chronology. Evidence from the Rabatak Inscription of Kanishka I", CAC.
 - CUNNINGHAM A. 1888, "Coins of the Indo-Scythian King MIAÜS, or HERAÜS", NC, Third Series, Vol. VIII.
 - CUNNINGHAM A. 1890, "Coins of Sakas. Class B. Coins of the Sakas or Sac^Scythians", NC, Third Series, Vol. X.
 - DAFFINÂ P. 1967, L'Immigrazione dei Saka nella Drangiana, Roma.
 - DAFFINÂ P. 1982a, "The Han-shu Hsi-yü-Chuan. Re-translated. A Review Article", TP, LXVIII, 4-5.
 - DAFFINÂ P. 1982b, Il Nomadismo Centrasiatiko, Parte prima, Roma.
 - DANDAMAYEV M. A. 1979, "Data of the Babylonian Documents from the 6th to the 5th Centuries B. C. on the Sakas", PSHPICA. CSHPICA.
 - DANI A. H. 1992, "Greek Monograms", Indian Numismatics, History, Art & Culture. Essays in Honour of Dr. Parmeshwari Lal Gupta, Vol. I. Ed. D. W. MacDowall, S. Sharma, S. Garg, Agam Kala Prakashan, Delhi.
 - DANI A. H. -LITVINSKY B. A. 1996, "The Kushano-Sasanian Kingdom", HCCA, vol. III. The Crossroads of Civilizations: A. D. 250 to 750, Multiple History Series, UNESCO Publishing.
 - DAVARY G. Dj. -HUMBACH H. 1976, Die baktrische Inschrift IDN I von Dasht-e N#wNr (Afghanistan), Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Abhandlungen der geistes-und sozialwissenschaftlichen Klasse Jahrgang 1976. Nr. 1, Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Mainz.
 - DAVARY G. Dj. 1982, Baktrisch. Ein Wörterbuch auf Grund der Inschriften, Handschriften, Münzen und Siegelsteine, Julius Groos Verlag.
 - DAVIDOVIÇ E. A. 1976, "Perviy klad tetradrahm kuşantsa 'Geraya'", VDI, 4 (138).
 - DAVIDOVIÇ E. A. 1979, Kladi drevnih i srednevekovih monet Tadjikistana, M.
 - DAVIDOVICH E. A. 1980, "The First Hoard of Tetrachmas of the Kusâna 'Heraios'", AAH, 28.

KUŞANLARIN MENŞEİ

- DEY N. L. 1990, The Geographical Dictionary of Ancient and Mediaeval India, Low Price Publications, Delhi.
- DOBBINS K. W. 1970, "Eras of Gandhâra", JOSA, Vol. 7, Nos. 1 & 2, December.
- DONUK A. 1988, Eski Türk Devletlerinde İdarî - Askerî Unvan ve Terimler, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.
- EGGERMONT P. H. L. 1968, "The zaka Era and the Kaniska Era", PDK.
- EILERS W. 1970, "Die Namen der Kuschan-Könige", Anjali, Wijesekera Felicitation Volume, Colombo, Sri Lanka.
- ENOKI K. 1959, "The Yüeh-shih-Scythians Identity. A. Hypothesis", International Symposium On History Of Eastern And Western Cultural Contacts, Collection Of Papers.
- ENOKI K. -Koshelenko G. A. -Haidary Z. 1994, "The Yüeh-chih and their migrations", HCCA, Vol. II. The development of sedentary and nomadic civilizations: 700 B. C. to A. D. 250, UNESCO Publishing.
- FALK H. 2001, "The yuga of Sphujiddhvaja and the era of the Kusânas", S. R. A. A., VI/VII.
- FRANKE O. 1904, Beiträge aus chinesischen Quellen zur Kenntnis der Türkvölker und Skythen Zentralasiens, Phil. -hist. Abh. nicht zur Akad. gehör. Gelehrter.
- FRYE R. N. 1962, The Heritage of Persia, Weidenfeld and Nicolson, London.
- FRYE R. N. 1974, "Napki Malka and the Kushano-Sasanians", Near Eastern Numismatics, Iconography and History. Studies in Honor of George C. Miles, Ed. D. K. Kouymjian, American Univ. of Beirut.
- FRYE R. N. 1984, The History of Ancient Iran, Handbuch der Altertumswissenschaft III. 7, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München.
- FRYE R. N. 1996a, "Iranian Nomadic Tribes in Central Asia", HHSCD.
- FRYE R. N. 1996b, "The Fall of the Graeco-Bactrians: zakas and Indo-Partians", HHSCD.
- FRYE R. N. 1996c, "The Rise of the Kushan Empire", HHSCD.
- FRYE R. N. -LITVINSKY B. A. 1996, "The Northern Nomads, Sogdiana and Chorasmia", HHSCD.
- FUSSMAN G. 1974, "Documents Epigraphiques Kouchans", BEFEO, LXI.
- FUSSMAN G. 1977, "La Renaissance Iranien dans L'Empire Kouchan", PIACOCI.
- FUSSMAN G. 1978, "Chronique des Etudes Kouchanes (1975-1977) ", JA, CCLXVI/3-4.
- FUSSMAN G. 1980, "Nouvelles Inscriptions zaka: Ère d'Eucratide, Ère d'Azès, Ère Vikrama, Ère de Kaniska", BEFEO, t. LXXVII.
- FUSSMAN G. 1984, "Nouvelles Inscriptions zaka (II) ", BEFEO, LXXIII.
- FUSSMAN G. 1989, "Language and Culture among the Kushans", IB, Issue 15.
- FUSSMAN G. 1993, "L'Indo-Grec Menandre ou Paul Demieville revisite", JA, CCLXXXI/1-2.
- FUSSMAN G. 1989, "Language and Culture among the Kushans", IB, Issue 15.
- GARDNER P. 1966, The Coins of the Greek and Scythic Kings of Bactria and India in the British Museum, Ed. R. S. Poole, Chicago.
- GARSOÏAN N. G. 1989, The Epic Histories attributed to P'awstos Buzand (Buzandaran Patmut'iwink'), Translation and Commentary, Distributed for the Dept. of Near Eastern Languages and Civilizations, Harvard Univ Press, Cambridge, Massachusetts.
- GHIRSHMAN R. 1948, Les Chionites-Hephtalites, Imprimerie de l'Institut Français d'Archeologie Orientale, Le Caire.
- GIGNOUX Ph. 1990, "Pour une évaluation de la contribution des Sources Arméniennes à l'Histoire Sassanide", AGKT.
- GINZBURG V. V. 1974, "Antropologičeskie dannie k voprosu ob étnogeneze naseleniya sredneaziatskogo mejdureč'ya v Kuşanskuyu épohu", TsAKE.

KUŞANLARIN MENŞEİ

- GÖBL R. 1967, Dokumente zur Geschichte der iranischen Hunnen in Baktrien und Indien, Band I-IV, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- GÖBL R. 1976, A Catalogue of Coins from Butkara I (Swat, Pakistan), Istituto Italiano per il Medio ed Estremo Oriente. Centre Studi e Scavi Archeologici in Asia. Consiglio Nazionale delle Ricerche. Reports and Memoirs, Vol. IV, IsMEO, Rome.
- GÖBL R. 1978, Antike Numismatik, II, München.
- GÖBL R. 1993, Donum Burns. Die Kuşanmünzen im Münzkabinett Bern und die Chronologie, Fassbaender, Wien.
- GÖBL R. 1984, System und Chronologie der Münzprägung des Kuşanreiches, Wien.
- GRENET F. 1991, "Mithra au temple principal d'Ai Khanoum?", HCACP.
- GRENET F. RAPIN C. 2001, "Alexander, Ai Khanum, Termez: Remarks on the Spring Campaign of 328", BAI, Alexander's Legacy in the East. Studies in Honor of Paul Bernard, New Series/Volume 12, 1998, Ed. O. Bopearachchi, C. A. Bromberg, and F. Grenet.
- HARMATTA J. 1960, "Cusanica", AOH, XI/1-3.
- HARMATTA J. 1964, "The Great Bactrian Inscription", AAH, XII/3-4.
- HARMATTA J. 1969, "Late Bactrian Inscriptions", AAH, XVII.
- HARMATTA J. 1994a, "Religions in the Kushan Empire", HCCA, Vol. II. The development of sedentary and nomadic civilizations: 700 B. C. to A. D. 250, UNESCO Publishing.
- HARMATTA J. 1994b, "Languages and Literature in the Kushan Empire", HCCA, Vol. II. The development of sedentary and nomadic civilizations: 700 B. C. to A. D. 250, UNESCO Publishing.
- HERZFELD E. 1930, Kushano-Sasanian Coins. Memoires of the Archaeological Survey of India, No. 38, Calcutta, Government of India, Central Publication Branch.
- HERZFELD E. 1932, "Sakastan. Geschichtliche Untersuchungen zu den Ausgrabungen am Kuh i Khw#dja", AMI, IV, 1931/32.
- HEWSEN R. H. 1992, The Geography of Ananias of yirak (A{xarhac'oyc'). The Long and the Short Recensions, Introduction, Translation and Commentary, Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden.
- HIRTH F. 1899, "Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk. Beiträge zur Geschichte der Ost-Türken im 7. und 8. Jahrhundert nach chinesischen Quellen", AIM.
- HULSEWÉ A. F. P. 1975, "The Problem of the authenticity of Shih-chi Ch. 123, The Memoir on Ta Yüan" TP, LXI/1-3.
- HULSEWE A. F. P. 1979, China in Central Asia. The Early Sta.g.e., 125, B. C. -A. D. 23. An Annotated Translation of Chapters 61 and 96 of the History of the Former Han Dynasty, Leiden, E. J. Brill.
- HUMBACH H. 1960, Die Kani{ka-Inschrift von Surkh-Kotal. Ein Zeugnis des jüngeren Mithraismus aus Iran, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- HUMBACH H.-SKJ^RV0 P. O. 1978, SIP, Part 1. Supplement to Herzfeld's Paikuli (by Helmut Humbach), Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden and The Iranian Culture Foundation, Tehran.
- HUMBACH H.-SKJ^RV0 P. O. 1983a, SIP, Part 3. 1. Restored text and translation (by Prods O. Skj^rv0), Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden.
- HUMBACH H.-SKJ^RV0 P. O. 1983b, SIP, Part 3. 2. Commentary (by Prods O. Skj^rv0), Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden.
- IBN HAUKAL 1967, Opus Geographicum, BGA.
- IBN HORDADBEH 1986, Kniga Putey i Stran, Pervod: N. Velihanova, Baku.
- İBN KHORDADHBEH, 1967, Kitâb al-Masâlik wal-Mamâlik, BGA.
- JACUTS's IV 1869, JACUTS's Geographisches Wörterbuch aus den Handschriften zu Berlin, St. Petersburg und Paris, Hrsg. F. Wüstenfeld, Bd. IV, Leipzig.
- KENNEDY J. 1912, "The Secret of Kaniska", JRAS.

KUŞANLARIN MENŞEİ

- KİTAPÇI Z. 1989, Orta Asya'da İslâmiyetin Yayılışı ve Türkler, Selçuk Üniv., Konya.
- KİYATKİNA T. P. "Pogrebeniya koçevnikov Kuşanskogo vremeni na pravoberej'e Amudar'i (Antropologičeskie materialı)", TsAKE.
- KONOW S. 1914, "On the Nationality of the KusâAas", ZDMG, LXVIII.
- KONOW S. -VAN WIJK W. E. 1924, "The eras of the Indian Kharosthi inscriptions", AO, III.
- KONOW S. 1969 (Ed.), CII, vol. II, Part 1. Kharoshthi Inscriptions with the Exception of those of Asoka, Varanasi.
- KONOW S. 1916, "Indoskythische Beitrage", SKPAW.
- KOSHELENKO G. A. 1996, "Hellenistic Culture in Central Asia", HHSCD.
- KOŞELENKO G. A. 1985 (Red.), Arheologiya SSSR. Drevneyşie Gosudarstva Kavkaza i Sredney Azii, Moskva.
- Kultura i İskusstvo Drevnego Uzbekistana. Katalog Vıstavki, v dvuh knigah, I. Moskva, 1991.
- KUMAR B. 1973, The Early Kusânas (A history of the Rise and Progress of the Kusâna Power under the Early Kusâna Rulers-from Kujula kadphises to Vasudeva), New Delhi.
- LANGLOIS V. 1869, Collection des Historiens anciens et modernes de l'Arménie, publiée en Français sous les Auspices de Son Excellence Nubar-Pacha, t. II, Librairie de Firmin Didot Frères, Paris.
- LÉVI S. 1897, "Note additionnelle sur les Indo-Scythes", JA, neuvième série, t. X.
- LİTVİNSKİY B. A. 1972, Drevnie Koçevniki "Krişı Mira", Moskva.
- LİTVİNSKİY B. A. -SEDOV A. V. 1984, Kul'tı i Ritualı Kuşanskoy Baktrii. Pogrebal'niy Obryad, Akademiya Nauk Tadjikskoy SSR, İstitut İstorii im. A. Donişa, İzd-vo "Nauka", Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturı, Moskva.
- LİVŞİTS V. A. 1976, "Nadpisi iz Dil'berdjina", Drevnyaya Baktriya. Materialı Soveto-Afganskoy Ekspeditsii 1969-1973 gg., Moskva.
- LİVŞİTS V. A. 1979, "Dva ostraka iz Dil'berdjina", Drevnyaya Baktriya, vıp. 2. Materialı Sovetsko-Afganskoy Arheologičeskoy Ekspeditsii, Red. Kruglikova, Moskva.
- LUKONIN V. G. 1967, "Kuşano-Sasanidskie moneti", ÉV, XVIII.
- LUKONIN V. G. 1969, "Zavoevaniya Sasanidov na Vostoke i Problema Kuşanskoy Absolyutnoy Hronologii", VDI, 2 (108).
- LUKONIN W. 1986, Kunst des alten Iran, Seeman-Beiträge zur Kunstwissenschaft, VEB E. A. Seemann Verlag, Leipzig.
- LUKONİN V. G. 1987, Drevniy i Rannesrednevekoviy İran. Oçerki istorii kul'turı, Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturı, Moskva.
- LYONNET B. 1991, "Les Nomades et la Chute du Royaume Greco-Bactrien", HCACP.
- LYONNET B. 2001, "Les Grecs, les Nomades et l'indépendance de la Sogdiane, d'après l'occupation comparée d'Ai Khanoum et de Marakanda au cours des derniers siècles avant notre ère", BAI, Alexander's Legacy in the East. Studies in Honor of Paul Bernard, New Series/Volume 12, 1998, Ed. O. Boppearachchi, C. A. Bromberg, and F. Grenet.
- MAC DOWALL D. W. 1974, 'implications for Kushan Chronology of the numismatic Context of the Nameless King", TsAKE.
- MAC DOWALL D. W. 1987, "Indo-Parthian and Kushan Coins from Excavations in Afghanistan", 2nd International Colloquium Numismatics & Archaeology, Indian Institute of Research in Numismatic Studies, Ed. P. Lal Gupta, A. K. Jha, Nashik.
- MAC DOWALL D. W. 1991, "The Interrelation between Indo-Parthian and Kushan chronology", HCACP.
- MAC DOWALL D. W. 1992, "The Geographical Distribution of Monograms on the Coinage of Menander and Antimachus Nikephorus", Indian Numismatics, History, Art & Culture. Essays in Honour of Dr. Parmeshwari Lal Gupta, Vol. I. Ed. D. W. MacDowall, S. Sharma, S. Garg, Agam Kala

KUŞANLARIN MENŞEİ

Prakashan, Delhi.

- MAENCHEN-HELFEN O. 1944-45, "Huns and Hsiung-nu", Byzantion, XVII.
- MANDEL'ŞTAM A. M. 1966, "K predkuşanskomu çekanu Baktrii", ÉV, XVII.
- MARICQ A. 1958, "La Grande Inscription de Kaniska et l'Étéo-Tokharien. L'Ancienne Language de la Bactriane", JA, 246.
- MARICQ A. 1965, Classica et Orientalia, Extrait de Syria 1955-1962. Revu et Corrigé augmenté d'un article inédit et d'un index, Institut Français d'Archéologie de Beyrouth Publication hors Série No. 11, Paris, Librairie Orientaliste Paul Geuthner.
- MARKWART J. 1938, Wehrot und Arang. Untersuchungen zur mythischen und geschichtlichen Landeskunde von Ostiran, Hrsg. H. H. Schaeder, Leiden, E. J. Brill.
- MARQUART J. 1901, Br#n{ahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i. Mit historisch-kritischem Kommentar und historischen und topographischen Excursen, Abhandlungen der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. philologisch-historische Klasse. Neue Folge Band III. Nro. 2, Berlin, Weidmannsche Buchhandlung.
- MARŞAK B. İ. 1971, "K voprosu o vostoçnih protivnikah İrana v V v.", SNV.
- MASSON M. E. 1968, "K voprosu o severnih granitsah Gosudarstva 'Velikih Kuşan'", ONU, 8.
- MASSON V. M. -ROMODİN V. A. 1964, İstoriya Afganistana. Tom I. S drevneyşih vremen do naçala XVI veka, İzd-vo "Nauka", Moskva.
- MASSON V. M. 1971, "Kunduzskiy Klad i nekotorie voprosı Greko-Baktriyskoy Numizmatiki", ÉV, XX.
- MASSON V. M. 1976, "Kuşanskije poseleniya i Kuşanskaya arheologiya (Nekotorie rezul'tati rabot Baktriyskoy ékspeditsii v 1973-1975 gg.) ", Baktriyskie Drevnosti. Predvaritel'nie soobşçeniya ob arheologičeskih rabotah na yuge Uzbekistana, AN SSSR, Institut Arheologii, İzd-vo "Nauka", Leningradskoe Otdelenie, Leningrad.
- MASSON V. M. 1982, Das Land der tausend Städte. Die Wiederentdeckung der ältesten Kulturgebiete in Mittelasien, Udo Pfriemer Verlag, München.
- MASSON V. M. 1996, "Archaeological Cultures of Southern Siberia and Mongolia", HHSCD.
- MİNYAEV S. S. 2002, "Hunlar" (Yeni Türkiye Dergisi'nde Türk Tarihi Projesi çerçevesinde yayımlanacak).
- MOSES KHORENATS'I 1980, History of the Armenians, Transl. and Commentary R. W. Thomson, Harvard Univ. Press, Cambridge, Massachusetts, London.
- MOVSES HORENATSİ 1990, İstoriya Armenii, terc. G. Sarkisyan, "Ayastan".
- MUKHERJEE B. N. 1969, Nanâ on Lion. A Study in Kushâna Numismatic Art, The Asiatic Society, Calcutta, India.
- MUKHERJEE B. N. 1970, "Ta-Hsia and the Problem cocerning the Advent of Nomadic Peoples in Greek Bactria", Central Asia. Movement of Peoples and Ideas from Times Prehistoric to Modern, Indian Council for Cultural Relations, Azad Bhavan, New Delhi.
- MUKHERJEE B. N. 1977, "The Kushâna Epithet Kara", AAH, 25.
- MUKHERJEE B. N. 1978, Kush#na Coins of the Land of the Five Rivers, Indian Museum, Calcutta.
- MUKHERJEE B. N. 1982, Kush#na Silver Coins.g.e., Calcutta.
- MUKHERJEE B. N. 1967, Studies in Kush#na Genealogy and Chronology, vol. I. The Kushâna Genealogy, Calcutta.
- MUKHERJEE B. N. 1973, Central and South Asian Documents on the Old yaka Era, Bharat Bharati, Varanasi.
- MUKHERJEE B. N. 1988, The Rise and Fall of the Kush#na Empire, Calcutta.
- MUKHERJEE B. N. 1992, "The Stathmoi Parthikoi and the Greek Culture in Arachosia", YJISGRS, no. 2.
- MÜLLER, F. W. K. 1918, "Toxri und Kuisan (Küsan)", SKPAW, XXVII.

KUŞANLARIN MENŞEİ

- NARAIN A. K. 1962 (Gen. Ed.), Later Indo-Scythians. Completed Works of Alexander Cunningham. No. 11 (From the NC 1893-94.), Indological Book House, Varanasi.
- NARAIN A. K. 1967, From Alexander to Kaniska, Monographs of the Dept. of Ancient Indian History, Culture & Archaeology, Ed. Prof. A. K. Narain, No. 1, Banaras Hindu Univ., Varanasi.
- NARAIN A. K. 1968, "The Date of Kaniska", PDK.
- NARAIN, A. K. 1981, "The Kushâna State A Preliminary Study", Study of the State, Ed. H. Claessen, P. Skalnik, New York.
- NARAIN, A. K. 1982, "The Five Yabgus of the Yüeh-chih", India. History and Thought. Essays in Honour of A. L. Basham, Ed. S. N. Mukherjee, Subarnarekha.
- NARAIN A. K. 1990, "Indo-Europeans in Inner Asia", The Cambridge History of Early Inner Asia, Ed. D. Sinor, Cambridge Univ. Press, Cambridge.
- NARAIN A. K. 2001, "A Case-Study of the Soma-drinking Sakas: Their Central Asian and Vedic Linkages", (Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanacak).
- NEELIS J. 2001, "Gérard Fussman and Ditte König, Die Felsbildstation Shatial. Materialien zur Archäologie der Nordgebiete Pakistans, vol. 2. Mainz: 1997", BAI, Alexander's Legacy in the East. Studies in Honor of Paul Bernard, New Series/Volume 12, 1998, Ed. O. Bopearachchi, C. A. Bromberg, and F. Grenet.
- ÖGEL B. 1981, Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, C. I-II, Ankara.
- ÖGEL B. 1984, B. Ögel, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi. Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre, Ankara.
- PELLIOU P. 1934, "Tokharien et Koutcheen", JA.
- P'IANKOV I. V. 1996, "The Ethnic History of the Sakas", BAI, The Archaeology and Art of Central Asia. Studies from the Former Soviet Union, Ed. B. A. Litvinskii, C. A. Bromberg, New Series, Vol. 8, 1994.
- PILLAI M. A. 1988, Ancient Indian History, Ashish Publishing House, New Delhi.
- POSCH W. 1995, Baktrien zwischen Griechen und Kuschan. Untersuchungen zu kulturellen und historischen Problemen einer Übergangsphase. Mit einem textkritischen Exkurs zum Shiji 123, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- POUGATCHENKOVA G. 1965, "La Sculpture de Khaltchayan", IA, V.
- PUGAÇENKOVA G. A. 1965, "K İkonografii Geraya (O nekotorykh voprosakh rannekuşanskoy istorii)", VDI, No. 1.
- PUGAÇENKOVA G. A. 1966, Halçayan. K probleme Hudojestvennoy Kul'turı Severnoy Baktrii, Taşkent.
- PUGAÇENKOVA G. A. 1979, İskusstvo Baktrii Épohi Kuşan, Moskva.
- PUGAÇENKOVA G. A. 1992, "New Terracottas from North Bactria", EW, 42/1, March.
- PUGAÇENKOVA G. A. -RTVELADZE E. V. 1990, Severnaya Baktriya-Toharistan, Institut İstorii, Taşkent.
- PULLEYBLANK E. G. 1966, "Chinese and Indo-Europeans" JRAS.
- PULLEYBLANK E. G. 1970, "The Wu-sun and Sakas and the Yüeh-chih Migration" BSOAS, XXXIII.
- PULLEYBLANK E. G. 1981, "Han China in Central Asia", IHR, II, 2. April.
- PURI B. N. 1965, India under the Kushânas, Bharatiya Vidya Bhavan, Chowpatty, Bombay.
- PURI B. N. 1974, "The Nationality of the Kushans", TsAKE.
- PURI B. N. 1977, Kusâna Bibliography, Naya Prokash, Calcutta.
- PURI B. N. 1979, "Central Asia and its Peoples' Role in Ancient Indian History", PSHPCA. CSHPCA.
- PURI B. N. 1994, "The Sakas and Indo-Parthians", HCCA, Vol. II. The development of sedentary and

KUŞANLARIN MENŞEİ

nomadic civilizations: 700 B. C. to A. D. 250, UNESCO Publishing.

- RAPIN C. 2001, "L'incompréhensible Asie centrale de la carte de Ptolémée. Propositions pour un décodage", BAI, Alexander's Legacy in the East. Studies in Honor of Paul Bernard, New Series/Volume 12, 1998, Ed. O. Bopearachchi, C. A. Bromberg, and F. Grenet.
- RAY S. Ch. 1970, Early History and Culture of Kashmir, Munshiram Manoharlal, New Delhi.
- REMPEL L. I. -PUGACHENKOVA G. A. 1991, "Gold from Tillya-tepe", BAI, New Series, Vol. 5.
- ROSENFELD J. M. 1993, The Dynastic Arts of the Kushans, Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd., New Delhi.
- RTVELADZE E. V. 1993/94, "Coins of the Yuezhi Rulers of Northern Bactria", S. R. A. A., No. 3.
- RUBINSON K. S. 1992, "Tillya-tepe and the Yuezhi (Rouzhi): A look at the Evidence", The International Academic Conference on Archaeological Cultures of the Northern Chinese Ancient Nations held in Hohhot, Inner Mongolia August 11-18, 1992.
- SACHAU C. 1952 (Ed.), Alberuni's India. An Account of the Religion, Philosophy, Literature, Geography, Chronology, Astronomy, Customs, Laws and Astrology of India about A. D. 1030, Vol. II, London.
- SARIANİDİ V. İ. 1984, Baktriya skvoz' mglu vekov, Moskva.
- SARIANİDİ V. İ. 1985, L'Or de la Bactriane. Fouilles de la Nécropole de Tillya-Tépé en Afghanistan septentrional, Éditions d'art Aurora, Leningrad.
- SARIANİDİ V. 1986, Die Kunst des alten Afghanistan, VEB E. A. Seemann Verlag, Leipzig. SARIANİDİ V. İ. 1989, Hram i Nekropol' Tillyatepe, Akademiya Nauk SSSR, Institut Arheologii, Moskva, "Nauka".
- SCHMITT R. 1990, "Iranische Sprachen im vorislamischen Afghanistan", AGKT.
- SCHMITT R. -SKJÆRVØ P. O. 1986 (Hrsg.), Studia Grammatica Iranica. Festschrift für Helmut Humbach, Münchener Studien zur Sprachwissenschaft, Hrsg. von Bernhard Forstmann, Karl Hoffmann und Johanna Narten, Beiheft 13, Neue Folge, R. Kitzinger, München.
- SHARMA R. C. 2002, "Kuşna Art and Civilization", (Yeni Türkiye Dergisi tarafından Türk Tarihi projesi içerisinde yayımlanacak).
- SHRAVA S. 1981, The Sakas in India, Pranava Prakashan, New Delhi.
- SHRAVA S. 1985, The Kushâna Numismatics, Pranava Prakashan, New Delhi.
- SHRAVA S. 1993, Dated Kushâna Inscriptions, New-Delhi.
- SIMS-WILLIAMS N. 1998, "Further Notes on the Bactrian Inscription of Rabatak, with an Appendix on the Names of Kujula Kadphises and Wima Taktu in Chinese", Proceedings of the Third European Conference of Iranian Studies. Part 1. Old and Middle Iranian Studies, Ed. N. Sims-Williams, Beiträge zur Iranistik, Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden.
- SIMS-WILLIAMS N. 1999, "From the Kushan-shahs to the Arabs. New Bactrian documents dated in the era of the Tochi inscriptions", CAC.
- SIMS-WILLIAMS N. -CRIBB J. 1995/96, "A New Bactrian Inscription of Kanishka the Great", S. R. A. A., No. 4.
- SIRCAR D. C. 1990, Studies in The Geography of Ancient and Medieval India, Motilal Banarsidass, Delhi.
- SPAGNOLI M. M. 1967, "The Symbolic Meaning of the Club in the Iconography of the Kusna Kings", EW, XVII/3-4.
- STAËL-HOLSTEIN Baron A. Von 1914, "Was there a KusâAa Race?", JRAS.
- STAVİSKİY B. Ya. 1961, "O severnih granitsah Kuşanskogo Gosudarstva", VDİ, 1 (75).
- STAVİSKİY B. Ya. 1974, İskusstvo Sredney Azii. Drevniy Period VI v. do n. é. -VIII v. n. é., Oçerki İstorii i Teorii İzobrazitel'nih İskusstv, İzd-vo "İskusstvo", Moskva.
- STAVİSKİY B. Ya. 1977a, Kuşanskaya Baktriya. Problemi İstorii i Kul'turı, M.
- STAVİSKİY B. Ya. 1977b, "Yaziki i Pis'mennosti Kuşanskoy Baktrii v svete dannih Arheologii i

KUŞANLARIN MENŞEİ

- Numizmatiki”, AAH, 25.
- STAVİSKĪJ B. Ja. 1986, La Bactriane sous les Kushans. problèmes d'Histoire et de Culture, Edition revue et augmentée, Trad. P. Bernard, M. Burda, F. Grenet, P. Leriche, Paris.
 - STAWISKI B. 1979, Kunst der Kuschan/Mittelasien/, VEB E. A. Seemann Verlag, Leipzig.
 - STEIN A. 1980, Serindia. Detailed Report of Explorations in Central Asia and Westernmost China, Vol. I. Text, Motilal Banarsidas, Delhi.
 - STEIN M. A. 1989, Kalhana's Rājataranginī. A Chronicle of the King's of Kałmīr, Translated, with an Introduction, Commentary and Appendices. Motilal Banarsidass Publishers Private Limited, Vol. I, Delhi.
 - STRANGE Guy Le 1966, The Lands of the Eastern Caliphate. Mesopotamia, Persia, and Central Asia from the Moslem conquest to the time of Timur, Frank Cass & Co. Ltd., London.
 - SUNDERMANN W. 1996a, "Peoples and States after the Decline of Parthia in AD 226", HHSCD.
 - SUNDERMANN W. 1996b, "Late Kushan Kingdoms", HHSCD.
 - SZEMERÉNYI, O. 1980, Four Old Iranian Ethnic Names Scythian-Skudra-Sogdian-Saka, Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien.
 - TARN W. W. 1938, The Greeks in Bactria & India, Cambridge at the Univ. Press.
 - TEZCAN M. 1990, Eski Türklerde Damga, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Erzurum (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
 - TEZCAN M. 1996, Kuşanlar Tarihi (Yüeh-chih'lardan Kuşan'lara), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Erzurum (Basılmamış Doktora Tezi).
 - THAKUR U. 1967, The Hunas in India, The Chowkhamba Sanskrit Studies, Vol. LVIII, The Chowkhamba Sanskrit Series Office, Varanasi.
 - THAPAR R. 1984, Ancient Indian Social History. Some Interpretations, Orient Longman, Delhi.
 - THAPAR R. 1993, From Lineage to State. Social Formations in the Mid-First Millennium B. C. in the Ganga Valley, Oxford Univ. Pres, Delhi.
 - THOMSON R. W. 1976, Agathangelos. History of the Armenians. Translation and Commentary, Albany, State Univ. of New York Press.
 - THOMSON R. W. 1991, The History of Lazar P'arpec'i, Occasional Papers and Proceedings, Columbia Univ. Program in Armenian Studies, Suren D. Fesjian Academic Publications Number 4, Scholars Press, Atlanta, Georgia.
 - TOLSTOV S. 1939, "K voprosu o monetah 'Geraya'", VDĪ, No. 2.
 - TOMASCHEK W. 1877, "Centralasiatische Studien. I. Sogdiana", SKAW, Bd. 87.
 - TREVER K. V. -YAKUBOVSKIY A. Yu. -VORONETS M. E. 1950, İstoriya Narodov Uzbekistana. Tom I. S drevneyşih vremen do načala XVI veka, AN Uzbekskoy SSR, institut İstorii i Arheologii, İzd- vo AN UzSSR, Taşkent.
 - TREVER K. V. -LUKONİN V. G. 1987, Sasanidskoe Serebro. Sobranie Gosudarstvennogo Ermitaja. Hudojestvennaya kul'tura İrana İN-VIII vekov, Moskva "İskusstvo".
 - VERTOGRADOVA V. V. 1982, "Nahodka nadpisi Neizvestnim pis'mom na Kara-tepe", Buddiyskie Pamyatniki Kara-tepe v Starom Termeze/Kara-tepe V/, Red. B. Ya. Staviskiy, Moskva.
 - XINRU Liu 1998, The Silk Road. Overland Trade and Cultural Interactions in Eurasia, Essays on Global and Comparative History, American Historical Association, Washington, D. C.
 - XINRU Liu 2001a, "Migration and Settlement of the Yuezhi-Kushan: Interaction and Interdependence of Nomadic and Sedentary Societies", JWH, 12, No. 2.
 - XINRU Liu 2001b, "Trade and Pilgrimage Routes from Afghanistan to Taxila, Mathura, and the Ganges Plains" (Hindistan Türk Tarihi Dergisi (The Journal of Indo-Turcica)'nde yayımlanacak).
 - WHITEHEAD R. B. 1972, "Some Rare Indo-Greek and Scythian Coins", Numismatic Supplement, Vol. One. Supplement I-XVI (Reprinted from the JASB), The Asiatic Society.

KUŞANLARIN MENŞEİ

- WILSON H. 1971, Ariana Antiqua. A Descriptive account of the antiquities and coins of Afghanistan, Delhi.
- WOLSKI J. 1990, "Le Titre de 'Roi des rois'", AGKT.
- ZADNEPROVSKİY Yu. A. 1971, "Ob étničeskoy prinadlejnosti pamyatnikov kočevnikov Semireç'ya Usun'skogo Perioda II v. do n. é. -V v. n. é.", SNV.
- ZADNEPROVSKIJ Ju. A. 1990, "Action réciproque des nomades et des civilisations anciennes et histoire ethnique de l'Asie centrale", NSAC.
- ZEYMAL' E. V. 1971, "Sino-Harşıtiyskie monetı (k datirovke hotanskogo dvuyazıçnogo çekana)", SNV.
- ZEYMAL' E. V. 1978, "Politiçeskaya İstoriya drevney Transoksiani po numizmatiçeskim dannım", Kul'tura Vostoka. Drevnost'i rannee srednevekov'e. Sbornik statey, Gosudarstvenniy ordena Lenina Ermitaj, Otdel Vostoka, İzd-vo "Avrora", Leningrad.
- ZEYMAL' E. V. 1983, Drevnie Monetı Tadjikistana, Akademiya Nauk Tadjikskoy SSR, İstitut İstorii im. A. Donişa, Gosudarstvenniy Érmitaj, İzd-vo "Doniş", Duşanbe.
- ZÜRCHER E. 1968, "The Yüeh-chih and Kaniska in the Chinese Sources", PDK.

www.Altayli.Net